

А 2008
784к



МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

Әмеди ХАСЕНОВ

ТІЛ
БІЛІМІ



МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

Әмеди ХАСЕНОВ

**ТІЛ
БІЛІМІ**

“Ер-Дәулет”
Астана
2007

ББК 81.2
Х 23

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ**

**АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Хасенов Ә.
Х 23 **Тіл білімі.** – Астана: Ер-Дәулет, 2007. - 128 бет

ISBN 9965-436-43-6

Көрнекті ғалым Әмеди Хасеновтың бұл кітабында тілдің негізгі жүйесі мен құрылымдық мәселелері қарастырылған. Қазақ тілінің негізгі қағидалары мен тұжырымдары дүние жүзіндегі бірсыпыра тілдердің ерекшеліктерімен салыстырыла зерттелген. Тілдің стилистикалық, диалектілік, тарихи, лексикалық т. б. заңдылықтары жан-жақты қамтылған.

Кітап студенттерге, оқытушыларға, мамандарға арналған.

4602020400
Х ----- хабарландырылған – 2007 ББК 81.2
00(05)-07

ISBN 9965-436-43-6

© Хасенов Ә. 2007
© “Ер-Дәулет”, 2007

ТІЛДІҢ ЛЕКСИКА ЖҮЙЕСІ МЕН ҚҰРАМЫ

Тіл ерекшеліктері түрлі-түрлі тұрғыдан, әсіресе тілдің түрлі единицалары тұрғысынан зерттелініп, тексеріледі. Тілдегі түрлі единица ұғымына кіретіндер: тілдің дыбыстық және мағыналық жақтары, сөздер мен морфемалар, сөз тіркестері мен сөйлемдер. Бұлар – тілдің жалпы жүйесінің негізгі элементтері, бөлшектері. Былайша айтқанда, бұлар – «тіл жүйесінің жүйелері».

Тіл деңгейі (уровень) бір-бірімен тығыз байланыста болатыны мәлім. Мәселен, әрбір морфема фонемадан құралады. Олай болса, фонема мен морфема – тіл деңгейлерінің екі жағы: бірі – тілдің фонемалық жағы. Бұл – тілдің «ең кіші» деңгейі. Екіншісі – тілдің морфемалық жағы. Бұл – тілдің «жоғары» деңгейі.

Морфемалардан лексема құралады. Ал лексемалар тіркесі синтаксистік конструкцияларды құрайды. Бұдан келіп тіл деңгейінің тағы да екі түрі: лексика және сөз тіркесі, яғни синтаксис атты түрлері келіп шығады. Қысқасы, кез келген текст фонемаға, морфемаға, лексемаға, синтаксистік конструкцияларға жіктеледі (бөлінеді). Бұлардың ішіндегі ең қысқа единицалардың бірі – сөз; ал сөз мағынасын ажырататын единица – фонемалар. Пікірімізді тағы да бір нақтыласақ, бұдан тілдің фонемалық (фонетикалық) деңгейі, тілдің сөз деңгейі деген ұғымдар, сондай-ақ, фонологиялық – лексика – морфология – синтаксис деңгейі дегендер келіп шығады. Бұлар, тұтасынан алғанда, тіл құрылымы мен жүйесін құрайды.

Тілдегі сала-салаға бөлініп, қат-қабат болып келетін сөз топтары ұлттық әдебиет тіл жүйесінде лексикалық семантикасы мен құрылымы жағынан болсын, грамматикалық семантикасы мен тұрпат (форма) жүйесі жағынан болсын, орфографиялық (жазбаша) және орфоэпиялық (ауызша) нормалары жағынан болсын, бірыңғай ізге түскен, жүйелі заңға бағынған тұтас, сом тұлға сияқты әрі сол сом тұлғаның бөлек-бөлек мүшелері сияқты қызмет атқарады.

Тілдің бір жүйесі – сөздік құрамының ірі-ірі бөлшек-бөлшек мүшелері саналатын лексикалық единицалар, демек, сөздер түр-тұрпаттары жағынан басқа-басқа болып көрінгенімен, оқшау-оқшау бытыранды нәрселер емес, бір-біріне қатысты, өзара бір-біріне жақын я ұқсас грамматикалық сипаттары бар, жүйе-жүйеге сараланатын топ-топ сөздер есебінде қызмет етеді.

Тілдің лексикасы – белгілі бір жүйелер жиынтығы дедік. Тілдің фонетикалық және грамматикалық жүйелері мен құрамына қарағанда, тілдің лексикалық құрамы әлдеқайда күрделі де көлемді, өзгеріске бейімделгіш келеді, үнемі дерлік даму, жетілу, баю, толығу процесінде болады.

Тіл-тілдің лексикалық ерекшеліктерін жан-жақты және өзара байланысты түрде қарастырылады. Мәселен, тіл білімінің үлкен саласы лексикологиялық негізгі объектісі – сөз десек, тілдегі сөз тағдыры мен қыр-сырының өзін алуан түрлі жағынан: сөз мағынасы, сөз мағынасының ақиқат шындыққа қатысты, сөз жасау амал-тәсілдері, сөздердің басқа бір топтарымен байланысы, сөз топтарына қатысы, сөз мағыналарының контекстуалдық шектестігі мен шендестігі, семантика-фразеологиялық байланыстары, сөздердің сөйлеу контексіне, стилистикалық сипаттарына қарай байланысы т.б. айқындап, саралау керек болады.

Мәселен, қазақ тіліндегі бір ғана *бой* сөзі жүз шақты тұрақты тіркеске – фразеологиялық единицаға тірек болады екен: *аза бойы қаза болды, бой алдырды, бой бақты, бой бермейді, бойға ас батпайды, бойына бірдеме бітті, бойға дарытпады, бойын аулақ салды, бой жазды, бой жасады, бой жетті, бой суытты, бой тартты, бой тасалады, бой жасырды, бой түзеді, бойы балқыды, бойы босады, бойына сіңді, бойы самарқау тартты, бой тұмар, бой таса, тал бойы, тұла бойы* т.б.

Сөз тағдыры да адам тағдыры сияқты, қызық-қызық жәйттерді бастан кешіруі мүмкін. Белгілі бір сөз қазіргі қалыптасқан мағынасына бірталай асулардан асып келіп жетуі ықтимал. Мысалға орыс тіліндегі *рубль* сөзін алайық: орыс тіліндегі *рубль* сөзі үндінің *рупийінен* алынған деген жорамал бар. Үнділіктерше, рупий – «мал» деген сөз. Бір кездерде, ақша шыққанға дейін, ақша қызметін мал

атқарған. Айырбасқа мал, аң терілері, астық, қысқасы, заттың өзі жүрген.

Десе де, орыс тарихшылары «рубль» сөзін «рубить» (ұсақтап, майдалау, бөлшектеу) етістігімен байланыстырады. Оның себебі мынада: ежелгі Русьта акша единицасы қызметін *гривна* – салмағы 200 грамдай күміс кесегі атқарған. Мәселен, сондай бір күміс кесекке 20 тиін терісін сатып алуға болады екен. Половецтер князь Игорьды тұтқыннан босату үшін екі мың күміс кесегін сұрапты. Сөйтіп, қазіргі рубльдің арғы атасы – ертедегі гривна (күміс кесек). Шетелдік басқыншылар да орыс княздіктері мен шаруаларына күміс кесектен салық салатын болған. Мұндай жәйт келе-келе күмісті ұсақтап, бөлшектеуге «рубить», яғни кесек күмісті «майдалап-майдалап» барып қана салықтан құтылуға мәжбүр еткен. Орыс жазбаларында «рубль» сөзі XIII ғасырдан бастап кездеседі. Феодалдық құрылыс кезінде әр княздік өз ақшасын шығарыпты. Новгородта, Тверьде, Рязань мен Псковта монета жасайтын шеберханалар болыпты. Москва күмісі Новгород күмісінен екі есе кіші екен. Келе-келе, Иван Грозный тұсында, монета салмағы мен түр-түсі бір қалыпқа келтіріліпті де, бір сом – жүз тиын баламасы ретінде қабылданыпты. Ал айырбас үшін бақыр монеталарды шығарған – I Петр («Известия», 28.04.1983).

Тіл-тілдің қазіргі сөз байлығы – ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, бірден-бірге ауысып, бүгінгі дәуірге дейін келіп жеткен мол қазына, асыл мұра. Әр халық лексикасы – сол халықтың басынан кешкен ұзақ сонар тарихының, саяси-әлеуметтік өмірінің тұрмыс-салты, күнкөріс тіршілігінің тілде қалдырған ізі. Тілдегі сөздер – халықтың барлық білген білімі мен білігі; ойы мен идеясы, дүние-танымы көрінісі. Халық лексикасында күйініш-сүйініш сезімдері мен эмоциясы да сақталынған. Халық: «Сөз байлығы – елде, кен байлығы – жерде» деп тектен-тек айтпаса керек (А. Ысқақов).

Тіл-тілдің лексикасы үнемі даму процесінде болады; көне заманнан бермен қарай қолданылып келе жатқан байырғы сөздер бұрынғы үйреншікті мағыналарына қосымша, үстеме мағыналар қосып алып, қолданылу өрісін кенейте түседі; жаңа міндет атқарып, жаңа мағына білдіріп, әдеби

тіл сөздігіне қайтадан еніп, актив лексикада қолданылып жүрген көне сөздер, қарапайым сөздер, жергілікті сөздер, кәсіби, кітаби сөздер де аз емес; орыс тілінен және орыс тілі арқылы өзге тілдерден енген интернационалдық сөздер мен терминдер КСРО халықтары тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің, сөздік құрамын мейлінше толықтырып, байыта түсуде.

Тіл-тілдің осындай сан алуан қыр-сыры мол сөз байлығы лингвистиканың үлкен саласы лексикологияда қарастырылып, зерттелінеді. Лексикология – тілдің лексикасы туралы ілім. Тілдің лексикасы дегеніміз – бір тілдің барлық сөздерінің жиынтығы, яғни тілдің сөздік құрамы.

Мұнымен қатар лингвистикада лексика термині тағы да бірнеше мағынада қолданылады: Лексика – тілдегі сөздердің жасалуы мен шығу тегі, негізіне қарай топтасқан сөздердің барлық жиынтығы; лексика – тілдің сөздік құрамының белгілі бір стилистикалық қабаттарында қолданылатын сөздер тобы; лексика – белгілі бір әдеби бағытқа тән сөздер жиынтығы; нақты бір жазушының немесе көркем шығарманың сөздік құрамы (романтикалық стильдегі лексика; Абай тілі лексикасы; «Абай жолы» романы лексикасы т.б).

Тіл-тілдің лексикасы замандар бойы жасалынып, байып, толығып отырады. Шығу тегі мен негізіне, басқа да тілдермен қарым-қатынасына, өзінің ішкі даму заңдылықтарына қарай тілдің сөз байлығы неше түрлі салалар мен арналардан құралады.

Дәліңкірей түссек, тіл-тілдің лексикасы ең алдымен сол тілдің ежелден бермен қарай даму процесінде келе жатқан байырғы сөздерінен, өзімен туыстас басқа да тілдерге тән ортақтас лексикадан, әр тілдің өз даму заңдылықтары мен ішкі мүмкіндіктері арқылы сан жағынан да, сапа жағынан да молығып, толығыады. Бұған қоса сол тілдің неологизмдері мен термин және терминология, кірме сөздері, аймақтық және элеуметтік лексикасы, түрлі жаргондары мен арголары т.б. бір тілдің сөздік құрамы, бүкіл сөз байлығының жиынтығы, яғни лексикасы деген ұғымға кіреді.

Қолданылу аясы мен шеңберіне қарай тіл-тілдің лексикасы ауызекі сөйлеу тілі лексикасы, тұрмыстық

лексика, кітаби-жазбаша лексика, ғылыми лексика, қоғамдық-публицистикалық, өндірістік-техникалық, ресми-іс қағаздары, аймақтық, әлеуметтік лексика т.б. деп те көптеген түрге бөлінеді.

Белгілі бір стильдік қабаттары мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай тіл-тілдің лексикасы бейтарап, жалнылама, қарапайым, эмоционалды, экзотикалық, фамильярлық, интернационалдық, көтеріңкі, вульгарлық деп те, тілдің актив және пассив лексикасы деп те бөлінеді.

§ 1. Лексикологияның негізгі объектісі – сөз

Сөз – біреу мен біреу қарым-қатынас жасағанда қолданылатын ең негізгі единицасы. Сөзсіз пікір алысу мүмкін емес. Түсінісу, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы сөз арқылы болады. Сөз – тіл дыбыстарынан құралатын негізгі единица. Олай болса, сөз – лингвистиканың ең басты объектісінің бірі. Өйткені тілді зерттейтін тіл білімінің өзі де өз қағидалары мен заңдарын, тіл ерекшеліктері туралы қорытындылары мен тұжырымдарын сөз негізінде жасайды. Бұл – сөздің тіл-тілдегі ұлы күштің бірі сцендігінің айғағы.

Сайып келгенде, сөз – адамның туған тілі, адамды дүниеге келтірген, кіндік кесіп, қаны тамған жері, туған өлкесі туралы сезімі. Сөз – адамның арғы ата-бабасының ғасырлар бойғы үні. Оған бір айғақ: ұрпақтан-ұрпаққа терең тарихты жеткізетін – сөз. Тарих бетбұрысында бар үмітін – сөз. Адамның адамшылығын танытатын нәрсе – сөз.

Сөз күші мен құдіреті жөнінде айтылған афоризмдер мен нақылдар өте көп. Олар сөз мағынасы мен ерекшелігін жан-жақты, әр қырынан айқындап, аша түседі: Сөз – өмірдің ұлы қаруы (В.Г.Короленко); Сөз – ойдың көрінісі: ой бұлдыр болса, сөз де бұлдыр (В.Г.Белинский); Сөз өнері – өнер атаулының ең қиыны және күрделісі (Оноре де Бальзак); Сөз өнерінің сұлулығынан халықтың жан сұлулығы көрінеді (К.Д.Ушинский); Сөз – адамның аса құдіретті құралдарының бірі (А. Конн); Сөз дегеніміз, былайша айтқанда, сырт киім; ой – киімнің астында жасырылған дене (Ф.М.Достоевский); Ас – тұзбен дәмді, су – мұзбен дәмді, ал адамзат салиқалы, саналы сөзімен дәмді (Әлішер

Науан); Сөз – барлық фактілердің, барлық ойдың киімі; Ойы нәрсіздің тілі де нәрсіз (М.Горький); Сөз – ұлы нәрсе. Ұлы дейтін себебіміз: сөзбен адамды достастыруға да болады, жауластыруға да болады... Адамдарды бір-бірінен алшақтататын сөзден сақтан. Құнды сөз құнарлы ойдан шығады (Л.Н.Толстой); Кей сөздердің асыл шақпақ тасқа шаққандай боп әсем сөйлем ішінде ұшқындап, от төгіп тұратын шағы бар (М. Әуезов); Сөз – халықтың қымбаттан қымбат кені (С. Мұқанов); Тіл қаруы – сөз, сөз қаруы – ой. Ақылды ой, алғыр сөз – адамның ең жоғарғы қасиеті. Мұралардың ең қымбаттысы – сөз. Сөз күн шалмас көңілді шалады, күн жылытпас суық көңілді жылытады; асылы, адам да, нәрсе де тозады, жоғалады. Ал сөз мәңгі жасайды (Ғ.Мұстафин).

*Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толқыса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқыса шығады
(Асан қайғы)*

Осы келтірген үзінділерді қысқаша тұжырымдасақ, сөздің негізгі қасиеттері мен басты ерекшеліктері мыналар: сөз – адамның құдіретті қаруы, ұлы нәрсе; сөз – ой көрінісі; сөз – барлық ойдың киімі; құнды сөз құнарлы ойдан шығады; асыл сөз ой түбінде жатады; сөз – өнер атаулының ең қиыны, күрделісі; сөз – халықтың жан сұлулығы; адамзат салалы, салиқалы сөзімен дәмді; сөз – асыл шақпақ тас; сөз – халықтың қымбат кені.

Лингвистердің көпшілігі сөзді былайша анықтайды: «сөз – лексикалық единица»; «сөз – тілдің негізгі единицасы». Кең тұрғыдан алсақ, сөз – тілдің әрі фонетикалық, әрі морфологиялық, әрі лексика-семантикалық единицасы. Дәліңкірей түссек, кез келген сөз – екі жақты единица: сөздің дыбысталу жағы (материалдық жағы) және мағыналық жағы болады. Сөздің мақсаты – бірдемені атау; зат, құбылыс, сын-

сипат, іс-әрекет т.б. бейнелеп, адам санасына сәулелендіру. Екінші сөзбен айтқанда, сөз мағынасы дегеніміз – ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстардың тілдегі сәулесі. Сөз ұғыммен байланысты. Алұғымдзаттармен құбылыстардың ең негізгі және ең басты белгілері қамтылады. Сөз – табиғи айналаны қоршаған заттар мен құбылыстарды білдіретін таңба.

Лингвистикада әр автор сөзді әртүрлі қырынан сипаттауға тырысады. Мәселен, Н.М.Шанский мен Д.Н.Шмелевше, сөзге тән кейбір негізгі белгілер мыналар: сөздің дыбыстық жағынан қалыптасқан болуы; сөздің дербес семантикасы; лексика-грамматикалық қалыпқа түсуі; сөздің дыбысталуы мен мағынасының тұрақтылығы; сөзден жаңа сөз туындай алатындай болуы; сөздің тұтастығы мен біркелкілігі; басқа сөздермен тіркеске түсе алатыны; дербес, жеке түрде тұра алатын томаға-тұйықтылығы; номинативтілігі; тұрақты тізбектер құрамында қолданыла алуы т.б.

В.Н.Перетрухин сөздің басты-басты 7 түрлі белгісін атайды. Бірінші. Сөз – тілдің дыбыстық заңдары бойынша жасалған дыбыстық құрылым бірлігі. Мәселен, қазақ тілінде дыбыстарды *мнпнм*, *пнпнми*, *тнттмн* түрінде тізбектеу қазақ сөздерін жасау, қазақ дыбыстарын тіркестіру нормасына қайшы. Сондай-ақ, орыс тілінде *бмола*, *нмола*, *пмола* деген қалыппен тізбектеуге болмайды. Өйткені орыс тілінде сөз алдында бм, нм, пм сияқты фонема тіркестері дауыстылардан бұрын келмейді екен.

Екінші. Тілдегі сөз тілдің грамматикалық заңдарына сәйкес жасалынады. Сондықтан да сөз әрдайым белгілі бір грамматикалық формада тұрады.

Үшінші. Сөз – тіл деңгейінің, тіл жүйесінің мағыналы единицасы. Сөз – сөздің дыбысталуы мен мағынасының бірлігі. Тіл-тілде мағынасыз, мағынадан айрылған сөз дегендер болмайды. Мәселен, банана – санана – анана десек, қазақ тілінде осындағы жекке фонеманың бәрі бар. Сырттай қарағанда, осылайша айтуға болатын сияқты. Бірақ фонемаларды бұлайша тіркестіргенде мағыналы сөз шықпайды. Сондықтан сөзді сөз деп атау үшін, оның әрі дыбысталуы, әрі мағыналық бірлігі болуы қажет.

Төртінші. Сөзде құрылымы жағынан тұйықталған, басқадай еш нәрсені киліктірмейтін ерекшелік пен қасиет болуға тиіс. Дәлірек айтсақ, бір сөз ортасына грамматикалық тұрғыдан басқаша түрде құрастырылған екінші бір сөзді сыналап киліктіруге болмайды.

Бесінші. Сөздің сөз тіркестерінен, сөйлемдерден айырмашылығы – белгілі бір лексика-грамматикалық топтарға, яғни белгілі бір сөз топтарына қатысты болып келетіндігі.

Алтыншы. Сөз қарым-қатынас жасау процесінде, сөйленген кезде ғана жасала салынбайды. Сөз сөйлеу (речь) процесінде біртұтас құрылымдық-семантикалық единица ретінде – сөз тіркесі мен сөйлем құрамында дайын материал ретінде қолданылады.

Жетінші. Сөз – сөйлеудің, пікір білдірудің, қарым-қатынас жасаудың құрылыс материалы. Сөз өзінің негізгі қызметі – коммуникативтік функциясын сөз тіркестері мен сөйлемдер ішінде ғана атқарады. Сөз белгілі бір заттың не құбылыстың таңбасы ретінде қолданылады. Сөз біркелкі құбылыстар мен топтардың атауы ретінде пайда болады. Ондай заттар мен құбылыстар жалпы, ортақ белгілері арқылы бір атауға біріктіріледі. Дегенмен, белгілі бір затты атағанда, оның бірден көзге түсер белгісіне де назар аударылуы мүмкін: көкек, тоқылдақ, атомоход, самолет т.б. Сондай-ақ, бір зат немесе құбылыс әр тілде әр түрлі атала береді: адам – человек – тап, жақсы – хорошо – gut, әке – отец – father т.б.

Сөз және ұғымның қарым-қатынасы, атаулардың табиғаты жөнінде

Сөз – лингвистикалық, ұғым – логикалық категория. В.И. Ленин: «Ұғым – мидың ең жоғарғы жемісі», – дейді. Сөз бен ұғым арасында белгілі бір қарым-қатынас болады. Бірақ ұғым мен сөз – екеуі бір нәрсе емес. Ұғым сөз негізінде туып, өмір сүреді. Сөз белгілі бір ұғымды білдіреді. Дегенмен, бұл жәйт сөз атаулының бәріне бірдей тән емес. Мәселен, шылау сөздер мен одағайларда белгілі бір мағына

болады. Бірақ олар ұғымды білдірмейді. Сөз алуан түрлі эмоциялық реңге ие бола алады. Ал ұғымда эмоциялық бояу болмайды.

Ұғым зат пен құбылыстың ең жалпы, ең қажетті жақтарын білдіреді. Ұғым – жалпы адамзатқа тән категория. Осыған орай, тіл-тілде бір ұғымды білдіретін сөздер түрлі-түрлі атала береді: жер – орысша *земля*, ағылшынша – *Land*, французша – *terre* т.б. Көп мағыналы бұл сөздің семантикасы да түрлі-түрлі болып келеді екен. Мәселен, земля өзінің номинативті мағынасынан басқа – твердая поверхность, ағылшынша *Land* – әрі мекекет, әрі ұлт, немісше *Land* – әрі ел (страна), французша *terre* – әрі меншік (владение), испанша *tiere* – әрі бір елдің, мемлекеттің халқы деген мағыналарды білдіреді.

Сондай-ақ, қазақша *баба* (ата-баба) сөзі грузинше *шеше* мағынасын білдіреді. Орыстың дедушка деген бір сөзі орнына швед тілінде екі сөз қолданылады екен: *far-far* – әкемнің әкесі; *morfar* – шешемнің әкесі. Сондай-ақ, орысша бабушка мағынасында шведше *mormor* (шешемнің шешесі) және *farfara* (әкемнің шешесі) сөздері қолданылады.

Қазақша – қайнаған су, орысша – кипятток ұғымы немісше – *heisses Wasser, rochendes, Siedenis Wasser* тіркестері, французша – *Lau chaude, Lau bonil Lante* тіркестері арқылы білдіріледі екен.

Тіл-тілге сөз атаулары, яғни сөз негізін қалаған алғашқы бір бейнелер (образ) бір-бірге ұмытылып, сол сөз келе-келе тілдегі нақты бір таңба ретінде ғана сақталынып қалуы мүмкін. Мәселен, қазақша суық торғайды орыстар снегирь деп атағанда, алғашында оның бір-ақ белгісін – қар жауысымен ұшып келетінін еске алса керек; ал сербтер мұны – зимовка, немістер шоқалақтап, секіріп жүретініне қарап – *Gimpel* деп, француздар малмен бірге еріп ұшып жүретіндігінен латыншалап, *Le boupenil* (пастушок) деп те, түр-түсіне қарап *rivoine* деп те атайды екен. Сондай-ақ, славяндар медведь атағанда, бал жейтінін, ал литвалықтар бұйралығын – *rloris, lorys* – ескерген сияқты.

Сол сияқты, қазақша – қарақат, орысша – смородина бұл жемістің ісіне байланысты, полякша - өзен жағасында өседі (*розсегі – по речке*) дегеннен, немісше – Ионнан жемісі, французша – бұйра жеміс (*Krausel – beere*) мағынасынан аталса керек.

Тіл-тілдегі бұл сияқты көптеген мысал – К. Маркстің: белгілі бір зат атауы мен сол зат табиғатында ешқандай ортақтық, байланыс болмайды («Капитал», I том, I кітап, М., 1955, 107-бет) деген пікірінің тағы да бір айқын дәлелі.

Тілдегі сөздер мен олардың атаулары жалпы болмаса, адамзат бір-біріне әрі ұқсас, әрі мындаған түрлі өзіндік ерекшелігі бар адам, тау, ағаш, өзен, жеміс сияқты ұғымдарға жеке-жеке ат-атау іздеген болар еді; ондайда тілде мындаған-миллиондаған сөз пайда болған болар еді; соншама көп сөзді сол тіл халқы окілдерінің жадында сақтауы да қиын болар еді. Олай болса, адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасай алмаған, бір-бірімен пікір алысып, түсінісе алмаған болар еді, – тілі қоғам мүшелерінің мүддесін атқарудан қалар еді.

Тілдегі сөздер жалпы бола отырып, өмірдегі, айналадағы сан алуан құбылысты белгілейді, солардың атауы ретінде қызмет етеді: затты, сапаны, белгіні, іс-әрекетті т.б. білдіреді. Осындай ірі-ірі белгілеріне қарай тілдегі сөздерді, әдетте, ірі-ірі үш топқа (немесе типке) бөледі: атауыш сөздер, көмекші сөздер, аралық сөздер. Атауыш сөздерге зат есім, сын есім, етістік, үстеу сияқты топтарға қатыстылар жатқызылады да, бұлар әрі дербес, әрі толық мағыналы сөздер деп те аталынады.

Екінші тобы – тілде жеке тұрғанда дербес мағынасы жоқ, атауыш сөздердің жетегінде жүріп, грамматикалық мағына білдіретін көмекші сөздер. Бұлар – сөз бен сөзді, сөз тіркестерін, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып, дәнекерлеушілер: жалғаулықтар, септеуліктер, демеуліктер, көмекші есімдер, көмекші етістіктер, предлогтар, артикльдер. Дегенмен мұндай көмекші сөздер контексте субстантивтеніп барып, сөйлем мүшесі ретінде қолданылса, дербес, атауыш сөздер ретінде қаралады: «шейін» – септеулік шылау; «мыс» – демеулік; *Сенің бірағың-ақ* таусылмайды екен; «сондықтан» – себеп-салдар жалғаулығы; менің үртіс атануымның өзі де *сондықтан*; *твое постоянное* *но* *меня раздражает*; в немецком языке артикль *der* может склониться т.б.

Үшінші тобы – аралық немесе орынбасар сөздер. Бұл топқа, әдетте, есімдіктер, сан есімдер, одағайлар жатқызылады. Бұлар – заттың я құбылыстың тікелей атауы

емес, атаулардың орынбасары ғана. Мәселен, *мұғалім* дей отырып, бұл сөзді ол есімдігімен ауыстыра аламыз; керісінше, *ол* дей отырып, оның кім екенін (*мұғалім бе, агроном ба*) керекті зат есім арқылы нақтылаймыз.

Академик В.В.Виноградов сөздің лексикалық мағыналарын сөздің тура немесе номинативті (зат есім, сын есім, етістік т.б.) мағынасы, сөздің фразеологиялық байлаулы мағынасы (судай жана, су жаңа, судай тасу, аузының суы құру, салы суға кетіп жүр т.б.), сөздің синтаксистік шартты мағынасы (түлкі – қу, ала аяқ, алдамшы, сұм; есек – топас, нақрұс; аю – қолапайсыз, еңбексіз, ебедейсіз, икемсіз, дөркі т.б.) деп те үшке бөледі.

§ 2. Лексиканың қорлану жолдары

Кез келген тілдің лексикасының негізі – сол тілдің негізгі сөздік қоры, яғни ежелден келе жатқан байырғы лексикасы. Баяғы-бағзы заманнан келе жатқан лексика – халық тарихының тілдегі көрінісі. Өйткені халық тарихы – халықтың әлеуметтік өмірі мен барлық тіршілігінің, күн-көріс тәсілдерінің, әдет-ғұрып, салт-санасының, өскен ортасы мен басқа елдермен қарым-қатынасының тілде замандар бойы сақталынып та, қолданылып та келе жатқан аса құнды асыл мұрасы, сарқылмас қазынасының негізгі көзі.

Байырғы лексика дегеннің ұғымы кең: бұған халық тіліндегі түбір сөздер, одан неше түрлі амал-тәсіл арқылы туындаған түбірлес сөздердің бәрі кіреді. Байырғы лексикаға тілдегі заттар мен күллі табиғат құбылысы атаулары, физиология, биология, геология, география, археология, антропология т.б. қатысты сөздер, еңбек, кәсіп, тіршілік құралдары мен сын-сапа, іс-әрекет атаулары т.б. жатады.

Сол жағынан алғанда, тілдегі байырғы түбірлер аса көп болмауы да мүмкін. Бірақ тілдің ішкі даму заңдылықтары мен мүмкіндіктері арқылы байырғы лексика тілге қажетті барлық мұқтаждықты ойдағыдай атқара алады. Мәселен, қазақ тілінде жиырма шақты ғана түбір, негізгі есімдік бар (мен, сен, ол, біз, кім, не, қай, қашан, қанша, кейбір, т.б.). Осы негізгі есімдіктердің өзі-ақ түрлі-түрлі тіркеске түсіп, ондаған, жүздеген, тіпті мыңдаған зат есім, сын есім,

тіпті етістік, үстеулер орнына жүре алады да, қазақ тілінің коммуникативті, экспрессивті-эмоционалды қызметтерін ойдағыдай атқаруына үлес қосады.

Сондай-ақ, жалпы түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің, сан есімдері байырғы лексикасы жиырма-ақ сөзден құралады: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, мың. Осы жиырма сөз он бір, жүз бір, мың бір, он тоғыз, мың тоқсан тоғыз, сегіз мың сегіз жүз сексен сегіз деген тәрізді орын ауыстыра, қайталана тіркесіп, тілде не түрлі шексіз сандық, заттық ұғым білдіруге жеткілікті.

Бір тілдің байырғы лексикасы сол тілмен генеалогиялық тұрғыдан туыстас басқа да тілдер лексикасымен ортақтас болып келеді. Мәселен, қазақ тілінің қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, өзбек, әзірбайжан, түрікмен, қарашай, балқар т.б. төркіндес екені белгілі. Олай болса, бұл тілдердің байырғы лексикасы да бір-біріне ортақ, төркіндес. Мұндай туыстас тілдер лексикасында әр тілдің өзінің дыбыстық жүйесі мен заңдылықтарына қарай фонетикалық өзгешеліктер, сөз қолданыстарында кейбір сөздердің семантикалық ерекшеліктері, грамматикалық жүйесіне байланысты сөздердің өзгеру, түрлену айырмашылықтары болуы әбден заңды құбылыс.

Түркі тілдерімен, соның ішінде қазақ тілімен, ғасырлар бойы қоян-қолтық қарым-қатынасқа түсіп, қанаттас, шекаралас жатқан тілдің бірі – генеалогиялық тұрғыдан басқа топқа жататын монғол тілі. Түркі және монғол тілдеріне ортақ лексика өте көп. Бірақ қазірде оларды кім-кімнен, қайсысы-қайсысынан алды деп айту қиын.

Тілдің лексикасы үнемі даму, баю процесінде болады. Тіл өз дамуының заңдылықтары мен ішкі мүмкіндіктері арқылы лексикасын сан жағынан да, сапа жағынан да қорландырып, жаңа сөздермен толығып отырады.

Тілдің сөздік құрамы, негізінен, үш түрлі амал-тәсіл арқылы молаяды: бірінші – лексиканың семантикалық тәсіл арқылы қорлануы; екінші – лексиканың морфологиялық тәсіл арқылы қорлануы; үшінші – лексиканың синтаксистік тәсіл арқылы қорлануы.

1. Лексиканың семантикалық жақтан қорлануы. Тіл лексикасы ең алдымен сапа жағынан байып, дамиды.

Нақтылай түссек, байырғы бір сөз келе-келе бірнеше мағынаға ие болып кетуі, тіпті кейде жеке-жеке дербес сөзге айналып кетуі мүмкін (ғылым – білім – ілім, өкімет – үкімет, мәлімет – мағлұмат, уақиға – оқиға т.б.). Бұрын тар мағынада – бірер мағынада ғана қолданылып келген кейбір сөздер өріс-аясын кеңейтіп, түрлі-түрлі тіркесте мүлдем кең мағына туғызуы мүмкін (бай ауыл, бай өлке, бай мекеме, социалистік жарыс, тап күресі, қоғамдық дәулет т.б.), сөз мағынасын алмастыру амал-тәсілдері арқылы (метафора, метанимия, синекдоха, эвфемизм т.б.) бір сөз әлденеше экспрессивті-эмоционалды, стилистикалық рснктерге ие болуы мүмкін.

Тіл лексикасын сан жағынан да, сапа жағынан да қорландырушы арнаның бірі – синонимдер, антонимдер, фразеологиялық оралымдар болса, екінші бір бұлағы – полисемия мен омонимия. Мәселен, *қоршау* деген зат есімнің, бір-біріне жақын бірнеше мағынасы бар: *қоршау* – ағаштан, кірпіштен, темірден, қамыстан т.б. заттан жасалған бекініс, бөгет, қорған, жау әскерлерінің айнала қоршауға алған шеңберінде, жаудың қалың ортасында қалып қою, қоршаушы айнала, саяси құрылыс жүйесі (капиталистік қоршау), орта, қамау (қоршауын бұзып, дүркірей жөнелді т.б.).

Сондай-ақ, зат есім *қоршау* сөзі мен етістіктің тұйық формасы *қоршау* – бір-бірімен грамматикалық омоним. Етістік *қоршау* сөзі де – полисемия: жауды, қаланы немесе басқа бірдемелерді айнала қоршау; тасалау, бүркемелеу, көлегейлеу, көзге көрсетпеу; айнала алқа-қотан отыру, ортаға алу; затты денемен жабу, тосқауылдау; ауыспалы мағынада: қаптау, айнала төну, шырмау т.б.

Қос – әрі полисемия, әрі омоним: уақытша тұру үшін қамыстан, киізден, брезенттен т.б. нәрседен жасалған күрке, жаппа, үйшік, мекен, тұрғын баспана егін салуға және басқа бір іске шығарылған жылқы тобы, бір үйір жылқы, екі, егіз, пар, бірден-бірге біріктірілген, үстемеле, жама, көбейт т.б.

Тарихи даму процесінде сөз мағынасының не кеңейіп (полисемия), не тарылып (моносемия) отыруы – заңды құбылыс. Мәселен, бір кезеңдерде орыс тілінде *земляника* деп бейіт (мүрде) төмпешігін атаған, кейбір губернияларда *доброволец* деп қашқын солдаттарды (солдат-беглец)

атапты, *сказка* сөзінің бастапқы мағынасы – ауызша не жазбаша түрде әйтеуір бір деректі мағлұмат жеткізу (айту), *ошеломление* сөзінің алғашқы мағынасы – жауынгерді шлемсіз (қалқанды бас киімсіз) қалдыру болса, қазірде – таңқалдыру, есінен кетпестей ету.

Сондай-ақ, қазірде қора сыпырушы мағынасындағы *дворник* – ертеде монастырь шаруашылығын басқарушы, патшаларға қызмет етуші, түрлі кәсіппен айналысушы адам, мейманханалар ұстаушы қожа. Орыс тілінде *дворник* сөзінің мағынасы XIX ғасырда тарылып, бастапқы семантикалары ұмытылған. Сол сияқты, орыстың *спутник* сөзінің ертедегі мағынасы – «жолдас» («товарищ»); 1957 жылы 4 қазанда жердің жасанды серігі ұшырылып еді, – спутник мағынасы кеңейе түсті. Сондай-ақ, ежелгі орыс тілінде «күзетші», «қарауылшы» мағыналы *вратарь* сөзі кейіннен тілдің актив лексикасына қайтадан енді.

В.И. Кодухов та сөз мағынасының кеңю және тарылу, сөз мағынасының қызмет бірлігі бойынша ауысу процестерін, сөз мағынасын алмастырып қолданудың барлық түрлерін, омонимияны, конверсияны (сөздің бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысуын осылайша атайды) лексиканың семантикалық тәсіл арқылы қорлану жолдарына жатқызады. В.И.Кодухов, сондай-ақ, лексиканы байытудың үш жолы бар, олар: семантикалық және морфологиялық тәсілдер және кірме сөздер деп есептейді.

2. Лексиканың морфологиялық тәсіл арқылы қорлануы. А. Ысқақовша, қазақ тілінің сөз тудыру жүйесі үлкен-үлкен екі саладан тұрады: бірі – морфологиялық тәсіл; екіншісі – синтаксистік тәсіл. Морфологиялық тәсіл – түбір я туынды сөзге қосымшалар (дұрысы – сөз тудырушы жұрнақтар) қосу арқылы жаңа сөз тудыру амалы: біл-ім, біл-ім-ді-лік, біл-гір, біл-ік, біл-ме-с-тік, біл-гір-сымақ, біл-гіш-сымақ, біл-ім-паз, ай-тыс, сой-ыс, жөн-сіз т.б. Жұрнақтар синонимдес (ұшқыш, мақтаншақ), омонимдес (атшы-атшы, ауна-қ-шы, ты-қыр-шы т.б.) болып келе береді.

В.И.Кодуховша, орыс тілінде, морфологиялық тәсіл бойынша сөз жасаудың төрт түрлі жолы бар: бірінші – суффикстік тәсіл (белый – белишь, белизна, белок, жена – женский, жених, женщина, женатый т.б.). Екінші – префикстік тәсіл (переписать, записать, написать, правнук,

подтекст, послезавтра, заход, выход, отход, расход, приход, переход т.б.). Үшінші – суффикстік-префикстік тәсіл (приморье, подоконник, застольный, безрукий, поновому, втайне т.б.). Төртінші – аффикссіз немесе фонетика-морфологиялық тәсіл (тихий – тишь, ходить – ход, сеять – сев т.б.). В.И.Кодухов бұлармен бірге сөздерді біріктіру, қысқарту (аббревиатура) амалдарын да морфологиялық тәсіл қатарына қосады.

Қазақ тілінде префикс жоқ екені белгілі. Қазақ тіліне араб-иран тілдерінен келген екі префикс арқылы (**-бей, -на**) бірнеше жаңа сөз жасалады: *бейбақ, бейкүнә, бейқам, бейшара (бишара), беймаза (бимаза), бейбітшілік, нақұрыс, неғайбыл, нақақ* т.б. Тіл-тілде морфологиялық тәсіл – лексиканы сан жағынан байытудың аса өнімді тәсілі.

3. Лексиканың синтаксистік тәсіл арқылы қорлануы. Синтаксистік тәсіл дегеніміз – сөздерді біріктіру, қосарлау, тіркестіру арқылы сөз тудыру амалы. Қазақ тілінде, негізінен, екі түбір (не негіз) салаласа да, сабақтаса да біріктіріледі: Ақтау, Ортау, Талдыбұлақ, Жезқазған, қарақат, ағайын (ағайіні), әкел (алып кел), апар (алып бар) т.б. Сөздерді біріктірудің бір жолы – сөздердің кейбір бөліктерін қысқарта біріктіру (аббревиатура): ҚазГУ, студсовет, профком, обком, КСРО т.б. Орыс тілінде сөзді біріктіруші дәнекер де болады (атом-о-ход, сам-о-лет, лед-о-кол т.б.); ал неміс тілінде үш-төрт, тіпті бірнеше сөз біріктіріле береді.

Неологизмдер. Неологизмдер дегеніміз – тілдегі жаңа ұғымды (зат, құбылыс) білдіріп, жаңадан пайда болған сөздер.

Экономика мен мәдениет, техника мен ғылым саласындағы жаңа сөздер, жаңа атаулар, жаңадан жасалған сөз тіркестері өте көп: космос, космодром, космонавт, спутник – жердің жасанды серігі, телевизор – теледидар, радиокабылдағыш, түпнұсқа, жүлде, төреші, туынды (оригинальный), көркемөнерпаздар үйірмесі, ірі пәnelді үй, планета аралық корабль т.б.

Газды ойлап тапқан голланд физигі Ван-Гельмонттың айтуынша, өзі тапқан пәлендей қатты емес, сұйық та емес затқа ат іздегенде, гректің chaos («хаос») және немістің Geist («рух») сөздері есіне түсіпті. Ғалым жаңа затқа ат

ойлай отырып, жаңа сөз де жасағанын байқамай да қалса керек.

Орыс тілінде кейбір жаңа сөздер – изация, – ист морфемасын қосу арқылы жасалып жүр: легализация, активизация, паспортизация; машинист, значкист, очеркист т.б.: қазақ тілінде – ман морфемасы арқылы бірсыпыра неологизм пайда болған: көрермен, оқырман т.б.

Кейбір ақын-жазушылар көркем туындыларында өздерінше «жаңа сөз бен сөз тіркестерін» жасап алушылық кездеседі; ондай сөздердің негізі ауызекі сөйлеу тілі нұсқаларынан алынады: белсескен (белсенді), бақшыл (баққұмар), балаш (балақай), желке байлау (желкелесу), быт-сыт үрейге батыру (үрей тудыру) т.б. Бірақ мұндай «туындының» көпшілігі өміршең бола бермейді.

Сөздерді неологизм қатарына жатқызу – өте шартты нәрсе. Өйткені бір кезде жаңадан пайда болған сөз дегеніміз өзінің «жаңалығы мен жастығын» тез-ақ ұмыттырып кетеді.

Мәселен, бір кездерде қазақ тілінде *жәшейке*, *қосшы*, *осоавиахизм*, т.б. неологизм еді, қазірде бұлар архаизмге айналып кетті.

Ал 1957 жылғы 4 қазанда туған жердің жасанды серігі – искусственный спутник земли, 1961 жылғы 12 сәуірде туған *космонавт* дәл сол күні дерлік қана неологизм болды да, көптеген тіл лексикасының актив қорына тез-ақ еніп алды.

Қазақ диалектологтарының айтуынша, неологизмдер аймақтық лексика саласында да көп болған. Мәселен, орыстың *коромысло* сөзінің баламасы ретінде қолданылатын сөздер Қазақстанның әр территориясында әр түрлі тұлғада кездеседі екен: *әпкіш* – *әкпіш* – *иін ағаш* – *құрамыс* – *су ағаш* – *мойын ағаш*.

Бұдан басқа кейінгі дәуірлерде пайда болған *бағыттама* – *беталыс*, *корсетте* – *инструкция*, *жар газеті* – *қабырға газеті*, *еңбеккүн құю* – *еңбеккүн есептеу* сияқты сөз тіркестері бар.

Сондай-ақ, қатерлеу (хабарлау), жүндіхана (жүн қабылдайтын орын), күн алу (рұқсат алу), еңбекке пашу

(еңбекке акша, астық бөлу), астық төгу (астық тапсыру), шіркет (живсырье агенті), қол шегу (қол қою), кинохана (кинотеатр), кеселхана (аурухана), көрсетпе (выставка), мәдени шертек (қызыл отау), базар күні (демалыс күні), сүзеулік (бульдозер), баян жазу (шығарма) т.б. – бір кездегі аймақтық лексика неологизмдері. Қазірде мұндайлар неологизм деп есептемейді. Олар әдеби тіл варианттарымен алмастырылған.

Терминдер. Термин – латынның terminus деген сөзі. Қазақша мағынасы – бірдеменің шегі, шекара, шекаралық белгі. Терминдер – тілде ғылым мен техника, мәдениеттің әр саласына қатысты белгілі бір ұғымды дәл білдіретін арнаулы сөздер. Терминдер – нақты бір ұғым атауы. Терминдердің лексиканың басқа түрлерінен басты айырмашылығы: көп мағыналы емес, бір-ақ нақты мағыналы болып келеді; оларда эмоционалды бояу, экспрессивті-стилистикалық қызмет болмайды.

Терминдер, негізінен, ғылым-білімнің бір саласына – бір терминологияға тән болып келеді. Сонымен бірге кейбір термин ғылымның бірнеше саласында қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ, ғылыми терминология, ғылыми-техникалық, публицистикалық, техникалық, саяси, халықаралық т.б. терминология сияқты тіркестер және соларға сай арнаулы атаулар – терминдер қолданылады.

Жеке бір ғылымның өзіне тән негізгі терминдері мен терминологиясы болады. Мәселен, жұрнақ, сөз түбірі, үндестік заңы, зат есім, сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, бастауыш, баяндауыш, бағыныңқы сөйлем, басыңқы сөйлем, оңашаланған айқындауыш т.б. – қазақ тіл білімі терминдері.

Жігерсіздік (безволие), жасықтық (молодушие), селқостық (равнодушие), жасқаншақтық (робость), ұяндық (застенчивость), ұялшақтық (стеснительность) т.б. – психология терминдері.

Қабат (слой), қабатша (прослойка), қыртыс (кора), қабыршық (корка), қатпар (складка), пласт қалыңдығы (мощность пласта) т.б. – геология терминдері.

Қазынды (ископаемый), пайдалы қазындылар (полезные ископаемые), қазба (выработка), тік қазба, көмекші қазба, жатық қазба, еңкіш қазба т.б. – тау-кен терминдері.

Құрама конструкция (комбинированная конструкция), құрамды, құранды конструкция т.б. – техника терминдері.

Құн, қосымша құн, өндірілген күштер, нұсқау, демократия, қайта құру, жариялылық, революция, плюрализм т.б. – қоғамдық ғылымдар терминдері.

Терминдердің көпшілігі халықаралық интернационалдық болып келеді. Олардың дені – латын, грек тілдерінен алынғандар. Сондай-ақ орыс тілі негізінде жасалған көптеген кеңестік термин қалыптасқан. Ондайлар орыс тілі арқылы көптеген шет тілдеріне ауысқан (колхоз, совхоз, совдеп, МТС т.б.).

Терминдермен тығыз байланысты арнаның бірі – интернационалдық лексика. Бұл көптеген тілде бір мағынада қолданылатын, бірақ фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан өзін қабылдаған тіл нормасына сәйкестендірілген сөздер. Мұндай лексика дені – ғылым мен техникаға қатысты терминдер (логика, лингвистика, телеграф, микроскоп т.б.); қоғамдық-саяси терминдер (партия, социализм, коммунизм, революция, республика т.б.); экономикаға қатысты терминдер (импорт, экспорт, банк, кредит, процент т.б.) әдебиет пен искусствоға қатысты терминдер (жанр, драма, комедия, опера, балет, стиль...) т.б.

Кіріме сөздер - тіл-тілдің лексикасын байытудың аса өнімді жолы; халықтар мен олардың тілдері қарым-қатынасының айқын көрінісі; мемлекет пен мемлекет, халық пен халық арасындағы экономикалық саяси, мәдени байланыстардың нәтижесі. Осындай қарым-қатынастар арқылы бір тілден екінші тілге көптеген сөз ауысады. Бір тілдің сөздері екінші не үшінші, төртінші бір тілге тікелей де, жана малап, сатылап та, екінші бір аралық тіл арқылы да, сондай-ақ ауызша да, жазба нұсқалар арқылы да ауыса береді. Қазіргі дүние жүзінде кіріме сөздері жоқ тіл жоқ десе де болады.

Мәселен, француз тілінің этимологиялық сөздігіне 4635 түбірлі сөз енгізіліпті. Этимологиялық тұрғыдан талдай келгенде, соның 2028-і – латын тілінікі, 925-і – грек, 604 – кейбір герман тілдерінікі, 96-ы – кельт, 154-і – ағылшын, 285-і – итальян, 119-ы – испан, 10-ы – португал, 146-ы –

араб, 36-ы – ежелгі еврей, 4-і – венгер, 25-і – славян, 34-і – түркі, алтауы – африка тілдері, 99-ы – Азияның әр түрлі халықтары, 62-і – американдық үндістері, екеуі Австралия мен полинезия тілдерінің сөздері екен.

Марио Пей өзінің «Тіл тарихы» (Лондон, 1966) атты кітабында мынандай деректер келтіреді: парсы лексикасының көбі – басқа тілдердікі; қалғандарын роман, түркі, грек, славян тілдерінен алған: армян лексикасының 23 проценті ғана – өзінің байырғы сөздері; қалғандары парсы, грек, араб, сирия т.б. тілдерден келген; түрік тілінің 551 сөзін зерттегенде, 251-і – түріктің байырғы сөзі; 235-і – араб сөзі; 51-і – парсы, 14-і роман тілдерінен кірген сөздер болып шыққан.

Н. К. Дмитриевтің айтуынша, болгар сөздігі мен тілінің қалыптасып, жасалуына түрік тілінің атқарған қызметі роман тілдері элементтерінің ағылшын тілін қалыптастырудағы атқарған қызметінен кем емес. Бірақ бұл жерде ескерер бір жәйт – түрік тілі дегенде, тек осман түріктері тілі ғана деп ұқпаған жөн.

Дүние жүзіндегі тіл атаулы сөз қорын байыта түсуге үлес қосқан жеке тілдер де бар. Мәселен, ертерек кезде ертеректегі грек және латын тілдері осындай игілікті қызмет атқарды. Кейініректе француз және неміс тілдері дүние жүзі тілдері сөздік қорын толықтыра түсуге әжептәуір үлес қосты. Қазірде ағылшын және орыс тілдері көптеген тіл лексикасын молықтыра түсуде. Сондай-ақ орыс тілі КСРО халықтары тілдеріне советизмдер мен интернационалдық терминдерді енгізуде үлкен рөл атқарып отыр. Орыс тілі арқылы шет тілдеріне (ағылшын, француз, испан т.б. тілдерге) көптеген сөз ауысты.

Әдетте, кірме сөздердің көпшілігі әсіресе интернационалдық лексика, бір тілден екінші тілге аударылмай қабылданады – ондайларды аударып та қажеті жоқ. Ф.Энгельстің айтуынша, жалпы жұртқа танылып, қабылданған ғылыми-техникалық терминдер аударуға көнбейді, аударуға көнер болса – шет тілі тектес кірме сөздердің қажеті де болмаған болар еді (Қараңыз; Маркс К., Энгельс Ф. Шығ., 2 – басылымы, 19-том, 1961. 332-бет).

Кірме сөздер байырғы бір тілдің өзінде бұрын жоқ, бөтен тіл арқылы келген жана ұғым-атауды білдіру үшін қабылданады. Әдетте, кірме сөздер өзін қабылдаған тілдің фонетикалық заңдарына бағынып, грамматикалық нормаларына сәйкестеліп, сөз жасау формаларына икемделгіш келеді. Мәселен, орыстың *волость* сөзі қазақша *болыс* түрінде дыбысталынатын болды; *болысқа* – *болысты* сияқты байырғы қазақ сөздеріндей септелетін, тәуелденетін, көптелетін, жіктелетін (флексияланатын) болды; *болыстық* (кеңсе) тәрізді сөзден сөз жасаушы қазақ аффикстерін (жұрнағын) қосып алып, қазақ лексикасын байыта түсуге септігін тигізді.

Қазақ тіліне парсы тілі элементтері араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын кіріге бастаған. Л. Рүстемов араб, иран тілдерінен келген кірме сөздердің қазақ тіліне ену мерзімін екі кезеңге бөліп қарайды: бірінші кезең – XV ғасырға дейінгі шақ, екінші кезең XV ғасырдан Ұлы Қазанға дейінгі уақытты қамтиды. Л. Рүстемовше, қазақ тілі сөздік құрамындағы араб, парсы сөздері 17 процент шамасында болады екен. Олардың дыбыстық тұлғасы қазақ тілі заңдылықтарына бағынып, тіліміздегі төл сөздер қатарына баяғыда қосылып, әбден кірігіп кеткен. Қазіргі жастар мынау – араб, мынау – парсы сөзі дегенді білмейді. Ондайды білетіндер – лингвистер ғана. Сонымен бірге қазақ тіліне араб, парсы элементтері тікелей қоян-қолтық араласу нәтижесінде емес, туысқан көрші халықтар арқылы сатылап енген: дәптер, дүние, қалам, қағаз, мектеп, пән, аруақ, аят, ораза, құдай т.б.

Лингвистикалық тұрғыдан қарағанда, араб, парсы сөздерінің қазақ тілі ғана емес, жалпы түркі тілдері лексикасын молайтудағы рөлін, эволюциясын, әсерін, сөздерінің семантикалық жақтан дамуын, орфографиялық, орфоэфиялық, грамматикалық жақтан өзгерісін т.б. жағдайларын ғылыми тұрғыдан білу – қажетті нәрсе.

Мәселен, хана – парсы тілінде үй деген сөз. Хана қазақ тілінде түбір, түбірлес сөздерде аффикс (жұрнақ) сықпаты болып кеткен; бірсыпыра сөзге жалғанып, жаңа сөз жасайды, жаңа ұғым туғызады; шайхана, қымызхана, жатақхана,

кітапхана, масахана, асхана, баспахана, аурухана, айуанхана (веренда деген мағынады) т.б.

Нама – парсы тілінде хат деген сөз. Қазақ тіліне әбден сініскеннен кейін бұл сөз тама – тема – дама – деме сияқты дыбыстық өзгеріске түскен. Осы дәнер, яғни қазақша аффикске айналған сөз арқылы толып жатқан жаңа сөз жасалған: сипаттама, дәлелдеме, жолдама, мінездеме, анықтама, баяндама, жарнама т.б.

Шам – парсыша кеш деген сөз. Бұл қазақ тіліндегі ақшам, намазшам (ақ – кеш, намаз - кеш) сияқты сөздердің, екінші компонентіне айналып кеткен аффикс есепті.

Араб, парсы тектес ономалардың, әсіресе кісі аттарының, о баста белгілі бір мағынасы бар екені мәлім. Бірақ оларды қабылдаған тіл қазірде ондайлардың алғашқы семантикасын қарастырып жатпайды – біртұтас ретінде, дайын қалпында қолдана береді. Арғы семантикасына көз жүгіртсек: Фирдоуси – парсыша ұжмақ. Низами – арабша назм (бірқалыпты сөз – мерная речь). Науаи - өзбекше мелодикалы, үнді, Хафиз – арабша құранды жатқа білуші, Хайям – арабша шатыр жасаушы. Саятнова – арабша ән патшасы, музыка иесі т.б.

Араб, парсы тектес көптеген онома алғашқы мағынасы мен дыбысталу қалпын қазақ тілі заңына әбден бағындырып, әбден сінісіп, төл есімдей болып кетті: Айбарша, Айгүл, Анар, Әуез, Базар, Бақберген, Гүлнар, Дана, Досбол, Ерболат, Жандос, Жақып, Иманжан, Күлаш, Мейрам, Зергүл, Қамқа, Назыкеш, Үміт, Шынар, Ырысжан т.б.

Н. Оңдасыновша, парсы тектес сөздер мен элементтер арқылы қазақ тілінде көптеген жаңа сөздер жасалған: абжылан, айлақор, жалақор, пәлеқор, балгер, дәукес, дүрдеараз, дiмкес, әулекi, гүлжазира, жәдiгөй, кембағал т.б.

Қазақ тілінде моңғол тілдерінен де бірсыпыра сөз енсе керек. Ғ. Мұсабаевша, қазақ тіліне моңғол тілінен сөз ауысу XI – XIV ғасырлардан басталса керек. Өйткені қазақ рулары ежелден моңғол тайпаларымен қоян-қолтық аралас-құралас өмір кешкен, іргелес отырған. Соның салдарынан бірсыпыра моңғол және қазақ сөзін салыстырып қарастырса, көптеген

сөздің кейбір дыбыстық өзгешелігі болмаса, білдіретін мағыналары бірдей болып шығады: *әбдіре – абдыра, алтын – алтин, баян – баян, аймақ – аймаг, дулыға – дуулға, байсал – байқал, жол – зол, дөнежін – дөнежин, жасақ – жасаг, қой – конин, бура – бұгура* т.б.

Ғ. Мұсабаев қазақ тіліне орыс тілінен Қазаннан бұрын енген сөздерді үш кезенге бөледі: бірінші кезең – XVII ғасырға дейінгі дәуір. Бұл кезеңде орыстармен іргелес отырған маңдарда ғана аздаған ауыс-түйіс болған, бірақ елеулі сипат ала алмаған. Екінші кезең – XVII ғасыр мен XIX ғасырдың екінші жартысындағы аралық (соқа, генерал, майор, әйнек т.б.). Үшінші кезең – XIX ғасырдың екінші жартысынан Қазанға дейінгі кезең; бұл – қазақ халқының Ресейге түгелдей қосылып біткен дәуірі. Ал Ұлы Қазан төңкерісінен бермен қарайғы дәуір – қазақ лексикасын орыс тілінен тікелей және орыс тілі арқылы басқа да көптесен тілден енген кірме сөздер арқылы өнімді түрде байыту кезеңі.

Орыс тіліне түркі тілдерінен (соның ішінде қазақ тілдерінен) әр кез, әр дәуірде ауысқан лексика алуан түрлі: алтын, арбыз, аршын, атаман, баклажан, балбес, барабан, балық, барыс, борсық, башка, боран, деньги (теңге), жүзім, қазына, қабан, қақпан, кірпіш, қаракөл, қалшақ, қымыз, сазан, сандық, алмұрт, алша, кишмиш, курага, тұт (жібек) өрік, құрма (финик), шабдал (шептала), тау-сағыз, лошадь (алша ат), кеңдір т.б.

Орыс тіліне парсы тілінен бадья, бирюза, биссер, калска, изьян, кандалы, кинжал, гректен – изумруд, қытайдан – чай сөздері түркі тілдері арқылы кіріпті.

Түркі сөздері әр кезде әр түрлі жағдайларға байланысты славян тілдерінің бірсыпырасына, соның ішінде словак тіліне енген. М. Одранның айтуынша, хронологиялық тұрғыдан түркі тілдерінен славян тілдеріне өткен кірме сөздерді бес кезеңге бөлуге болады: Бірінші – гунавар кезеңі. Бұл славяндар мен түріктердің қарым-қатынасының басталуы дәуірі. Славяндар мен түріктердің бір-бірімен алғашқы кездесуі IV ғасырларда Ресей жерінде басталыпты. Бұл кезеңнен словак тілінде кейбір халықтар мен топонимдер

ізі қалса керек. Екінші – печенг – куман – моңғол кезеңі. Бұл төрт ғасырға созылған. IX ғасырдың бірінші жартысында орыс даласының шығыс облыстарында печенегтер пайда болып, болгарлар мен хазарларды ығыстыра бастайды. Бұл кезеңнен славяндар тілінде хандар титулы мен билеушілер титулы, тайпалар мен рулар аттары сияқты жеке сөздер қалды. XI ғасырда Каспий жағалауы далаларында көшпенділердің жаңа бір легі – половецтер пайда болады. Еуропалықтар оларды кумандар деп атап кетті. Еуропаға келген кумандар бірте-бірте аборигендермен – жергілікті ежелгі тұрғындармен араласып, сіңісіп кетті. Ал XII ғасырда моңғол шабуылы басталды. Бұл кезеңде славян тілдеріне татар, куман, кун (қун), нагайка (қамшы) сияқты түркі сөздері енді. Үшіншісі – османдық кезең. Бұл кезде, дәлірек айтқанда 1521 жылы түрік әскерлері Белградты басып алды. Славяктар мен осман түріктері ұзақ уақыт – 1687 жылдарға дейін қарым-қатынаста болады. Осы кезде славян тілдеріне түркі тілдерінен көптеген сөз енді: сұлтан, сұлтанат, вилайет (уалаят), патша, бек, ава (господин мағынасында), офицер, кади (судья), шериат, кесим (дань), дефтер (тетрадь), ятаган, коран, Аллах, муфтий, ходжа, гарем т.б.

Славян тілдеріне түркі сөздері венгер тілі арқылы да енген: хомут, земля, шагер, пальто (кепен), тауа (түйе), телега, қазан (котел) т.б.

Бір тілден екінші тілге сөз ауыстыру – әрі қоғамдық құбылыс, әрі тілдік процесс. Мәселен, орыс тіліне тіпті ертерек кезде, жалпы славян тілі дәуірінің өзінде, герман тілдерінен – бук, изба, карп, князь, король, купить, лук (пияз), скот, хлеб, холм т.б. сөздер, герман тобының бірі – скандинав тілдерінен – кнут, крюк, ларь, пудь, ябеда (өсек, жалақор), кейініректе голланд тілінен абрикос, апельсин, каюта, гавань, конвой, доцман, матрос, мачта, трап, флюгер, шторм т.б. сөздері енген.

Ағылшын тілінен орыс тіліне – бульдозер, грейдер, джаз, коктейль, пуловер, комбайн, сейф, снайпер, троллейбус, сервис, стенд, траулер т.б., француз тілінен – глобальный, демарш, комбинезон, маникюр, метро, табло, туризм, эксимо т.б., неміс тілінен – аншлаг, эрзаң т.б., испаннан –

силос, итальяннан – автострада, сальто т.б., чехтан – робот т.б. сөздер кірді.

Орыс тілінде де интернационализмдер көп. В.И. Дальдің сөздігінде 1820-1850 жылдар арасында орыс тіліне енген 750 сөз кіргізіліпті: ассоциация, вульгарный, гуманный, демагогия, пессимист, пресса, пролетариант, профессия, публицист т.б. Тіпті XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басында орыс тіліне көптеген қоғамдық-саяси лексика енді: аграрный, демонстрация, забастовка, радио, кино, фильм, конференсье, оккупант, свитер, такси т.б.

Шет тіл сөздері сатылап та кіре береді дедік. Мәселен, орыс тіліндегі **флирт** сөзі француздың *flirter* – қылмыздап, бұраландау («кокетничать») сөзінен алынған сөз; ал француздар мұны ағылшынның *to flirt* сөзінен алышты.

Сондай-ақ орыс тілінде маршал сөзі француздың *marechal* әрі маршал, әрі ұста (кузнец) деген мағынаны білдірді. Маршал сөзінің түпкі торкіні – кейініректегі латынның *mariscalcus* деген сөзі. Мұның өзі жоғарғы немістің *marah* – ат және құл («лошадь и слуга») сөздерінен шығыпты. Өйткені Франк мемлекеттерінде корольдың атшысын (слуга, смотревшая за лошадьми) *marahscalc* деп атапты. Л. А. Булаховскийдің айтуынша, лак, лакировать дегендер орыс тіліне XVIII ғасырларда неміс тілі арқылы ауысқан: ал оған дейін бұл сөз Индиядан бастап, шамасы Иран арқылы – Грецияға, одан Италияға аралап өткен. Сондай-ақ көшір, түрме сөздері қазақ тіліне орыс тілінен енген: ал орыс тіліне бұл сөздер - *kutsher, turm* – неміс тілінен келіпті.

Кірме сөзбен байланысты бір құбылыс – калька. Калька француз тілінің *calque* сөзінен шыққан термин. Калька дегеніміз – бөтен жұрт сөзінің модельін морфемалап аудару; басқа бір тілдің үлгісіне салынып жасалған сөздер мен тіркестер. Мәселен, орыс тіліндегі **влияние** – француздың *in – flu – ence* сөзінің *вольнодумец* – *libre penseur* сөзінің, *наскомое* – латынның *insectum*, **небоскреб** – ағылшынның *sky-scraper* сөзінің калькасы.

Әдетте, калькаларды лексикалық (сөз жасаушы), семантикалық, фразеологиялық, синтаксистік деп төртке бөледі. Лексика калька тобына өз тілі сөзін шет тілі

қалыбына (моделіне) салып құрастыру амалын айтады: земледелие (жер өңдеу) – латынның agricultura сөзінің, местоименис (есімдік) – pronomen сөзінің, полусвет – француздың demimonde сөзі моделі бойынша жасалған лексикалық калька.

Семантикалық калька бойынша, ана тілі сөзінің шет тілі сөзінің әсері арқылы жаңа, ауыспалы мағынаға ие болуы: орыстың **утонченный** – (талғағыш, нәзік, сәнді) сөзі француздың raffine сөзі әсерімен **изысканный**, изысканный, **изощренный** (таңдаулы, алғыр) мағыналарын үстемелеп алынды.

Фразеологиялық калька дегеніміз – шет тілдік тұрақты тіркестерді бөлшектеп-бөлшектеп (әр компонентін жеке-жеке) сөзбе-сөз аудару: француз тілінің friendre les mesures тіркесі – орысша принять меры түрінде, немістің im Janzen und Wollen тіркесі – целиком и полностью болып калькаланған.

Синтаксистік калькаға шет тілі қалыбына салынып жасалған синтаксистік конструкциялар жатқызылады. Мұндайлар жеке сөз тіркестері де, жеке сөйлемдер де, тіпті қысқа бір текст те болып келуі мүмкін.

§ 3. Тілдің актив және пассив лексикасы жөнінде

Әдетте, тілдің сөздік қорын актив және пассив лексика деп, екіге бөлінеді. Бұлайша топтау, біріншіден, тіл стильдеріне қатысты болса, екіншіден, тілдегі сөздердің қолданылу жиілігі не сиректігіне байланысты болып келеді.

Күнделікті әлеуметтік қажеттілігі мол, қарым-қатынас жасауда жиі қолданылатын байырғы сөздер, олардан өрбіген туынды сөздер, күрделі сөздер мен сөз тіркестері, көп мағынада жұмсалатын сөздер – полисемия, омонимдер, синонимдер, антонимдер, мақалдар мен мәтелдер құрамындағы лексика, кірме сөздер мен терминдер және неологизмдердің тілге әбден сіңісіп кеткен түрлері т.б. тілдің актив лексикасына жатады.

Мұндайлар қарым-қатынас жасау, пікір алысу, өзара түсінісудің күнделікті құралдары ретінде тіл стильдерінің бәрінің де дерлік құрамында және сөйлеудің ауызекі де, жазбаша да түрлерінде жиі кездеседі.

Сөйлеу процесінде сирек қолданылатын сөздер пассив лексика қатарына жатқызылады. Пассив лексика сөздері жұртшылықтың бәріне бірдей түсінікті бола бермеуі де мүмкін; кейде ғылым мен техниканың арнаулы бір саласына ғана тән болуы ықтимал; кейде белгілі бір әлеуметтік топ, мамандық – кәсіп иелері арасында ғана, кейде белгілі бір аймақ тұрғындарының тілінде ғана ұшырасуы мүмкін. Мәселен, жаңадан пайда болған кездегі неологизмдер және архаизмдер мен тарихи сөздер, диалектизмдер, профессионализмдер, варваризмдер, арголар, әр түрлі жаргондар мен пиджиндер, креольдар лексикасы т.б. тілдің пассив лексикасы тобына кіреді. Бірақ көп жағдайда мынау – тілдің актив лексикасы деп, ал мынау – пассив лексикасы деп, екеуінің шекарасын дәл айқындау, қолмен қойғандай айта қою қиын.

Оны мынадай жәйттан-ақ аңғаруға болады: актер, дифтонг, лексика, фонема, жанр, сюжет, грамматика, сөз тіркестері, сөйлем мүшесі деген сияқтылар – филологтар үшін актив лексика; мұндай сөздер мен сөз тіркестері және солардың ұғымдары – медиктер мен биологтар және басқа да мамандықтар өкілдері үшін пассив лексика; сондай-ақ медиктер мен биологтарға өз мамандықтары сөздері мен терминдері – актив лексика.

Тілдегі сөздердің жиі немесе сирек қолдануын статистикалық тәсіл арқылы айқындауға болады. Ол үшін алдымен сөздердің жиілігі зерттелінеді, соның негізінде тілдің жиілік сөздігі (частотный словарь) жасалынады. Жиілік сөздіктерінде лексиканың көбірек немесе сирегірек я болмаса мүлдем аз қолданылатын сөздер тобы анықталады. Мәселен, белгілі бір шығарма тексін зерттегенде, ондағы екі мың сөздің 75-80 проценттейі жиірек қолданылатын актив лексикаға қатысты екені белгілі болған. Сондай-ақ, ағылшын тілі жиілік сөздігіне – 78 проценті, чех тілі жиілік сөздігінің – 75 проценті, «Пушкин тілі сөздігінің» 80 проценті актив лексика сөздері екен.

Пікірімізді нақтылай түсейік: А.С.Пушкин шығармаларында барлығы 21 мыңдай сөз қолданылған екен; соның екі мыңы – актив лексика, қалған 19 мыңы – пассив лексика, былайынша айтқанда, пәлендей белсенді сөздер емес, яғни сирек қолданылатын сөздер көрінеді. Мәселен, Пушкин лексикасында благоуханный (аромат, хош иісті), безграничный, близорукий, божественно, боязненно, бородавка, брюзга, взвешивать, вздуть, воздвигать, воздерживаться т.б. сөздер бірер рет қана кездеседі екен. Бұл – мұндай сөздер Пушкин лексиконының пассив қатарына жатады деген сөз.

Керісінше, Пушкин сөздігіне бежать – 316 рет, белый – 154, берег – 270, благородный – 114, бледный – 147, большой – 245, бродить – 110, верный – 218, вероятно – 217, веселый – 196, взор – 322, взять – 473, видеть – 922 рет активті түрде кездесетін көрінеді.

Абай шығармаларында 6 мыңдай сөз қолданылыпты. Бұдан Абайдың сөздігі кедей екен деуге болмайды. Өйткені қандай үлкен жазушы болса да, өзі білген сөздерді орынды-орынсыз жұмсамайды, тақырыбына, айтпақшы ойына қатысты бар сөздерді ғана қолданады. Шындығында, Абай қазақ сөзін шығармаларында қолданылған сөздердің аясынан әлдеқайда көп білген. Бірақ бұларды тегіс қолдана алмаған. Осы себептен де Абай қолданған сөздердің кейбіреулері аса жиі, кейбіреулері тіпті сирек кездеседі. Мәселен, акынның шығармаларында да етістігі – 1037 рет, де шылауы 796 рет, ал етістігі – 614, көр етістігі – 328 рет қайталанған. Сондай-ақ, фразеологиялық (тұрақты) тіркестердің қолданылу шеңбері әрбір тірек (ұйтқы) сөзінің ерекшеліктеріне қарай, я көп, я аз кездесіп отырады. Мәселен, ал етістігі – 55 түрлі тіркесте (бәйгі ал, қабыл ал, дем ал, ортаға ал, тіл ал...), кел етістігі – 35 түрлі тіркесте (кез келді, көңілге келді, қырынан келді, пар келді...), кет етістігі – 41 түрлі тіркесте (береке кетті, зәре кетті, ойға кетті...) жұмсалған; көз сөзі – 49 түрлі тіркесте (көз алартты, көз сүзді, көз жасы, ой козі...), күн сөзі 26 түрлі тіркесте (күн көріс, күні жоқ...) кездеседі. А.Ысқақов. (Қараңыз: Абай тағылымы. А., «Жазушы», 1986, 323-бет).

Көнерген сөздер – пассив лексиканың бір түрі. Бұлар өзара тарихи сөздер және архаизмдер деп бөлінеді.

Тарихи сөздер (историзмдер) дегеніміз – өздері белгілеген заттары мен құбылыстардың қазіргі күнделікті өмірде қолданылудан шығып қалуы нәтижесінде пассив лексика құрамына ауысқан сөздер: ораза (тұту), сауын айту, зекет, жарапазан, ұрын бару, киіт кию, қорамсақ, адырна, шидем (шекпен), зайғы (зая), нәубат (кезек), дулыға, сәукеле т.б.: Сенің әкең Мамай ішінде Жамантаймен көңілдес болып жүріп, өкіл күйеу болғанда, екі жүз қой киіт киген.

– Өкіл күйеуі қалай?

– Өкіл күйеуі – шын күйеу емес, тамыр есепті.

– Онда «тамыр» деп неге атамайды?

– Тамырлық құрбылас кісілердің арасында болады.

Ал жасы үлкен кісімен жас кісі тамырласам десе, кейде осылайша өкіл күйеу боп аталады; Абайдың бұл келісі ұрын келу деп, жыртыс ала келу деп, есік көре келу, қол ұстау деп аталағын. Ең алғашқы келіс – осы (М.Әуезов).

Орыс тілінде боярин, купец, соха, кадет, буржуйка, губернатор, чон, ячейка т.б. – историзмдер.

Ескі әдер-ғұрып, салт-санаға, өткен замандардағы әкімшілік ел басқару, шаруашылық – күнкөріске қатысты сөздердің барлығы дерлік тарихи сөздерге айналып кетті: сыңсу, босаға аттау, танысу (ескі мағынасында), пәйек-мәйек (меншікті шабындық жері), күпі, сапты аяқ, садақ, ауылнай, старшын, қазы, боштабай, болыс, дуан, ояз, елубасы, жүзбасы, жандарал, құл, күн, жалшы, малай, тоқал, бәйбіше, хан-ханзада, ат ұстар (ұл деген мағынада), қырық жеті (қыз) т.б.

Архаизм – гректің archaios деген сөзі. Мағынасы – «ежелгі», «ертегі». Архаизмге жататын сөз топтары – тілде ертеректе, бұрынырақта күнделікті өмірде жиі қолданғанымен, қазіргі кезде басқа сөздермен (синонимдермен) алмастырылғандар. Архаизмдер орыс тілінде өте көп: чужестранец (қазір иностранец), рачительный (заботливый), тщетный (напрасный), глас (голос), летун (летчик), аэроплан (самолет), геликоптер (вертолет) т.б.

Лингвистердің айтуынша, архаизмдерді лексикалық, семантикалық, лексика-фонетикалық, лексика – сөз жазушы

деп бөлуге болады. Мәселен, ертеректе қазіргі напрасно, тщетно синонимдері мағынасында қолданылған – вотще, сондай-ақ, выя (шея – желке мағынасында), лицедей (актер) – лексикалық архаизмдер; живот («өмір» мағынасында), позор (көрсетілуге қойылған – «зрелище»), сущий («существующий») – семантикалық архаизмдер; гистория (история), глад (голод), зеркало (зеркало), пиит (поэт), пастырь (пастух) т.б. – лексика-фонетикалық архаизмдер.

Архаизмдердің экспрессивті-стилистика ерекшеліктері айрықша; олар ирония, сатира, пародия, кейіпкерлердің мінез-құлқын жасауда кең қолданылады.

Көнерген сөздер тарихи документтерде, көркем әдебиетте жиі кездеседі. Көнерген сөздер – өткен дәуір жайын дер кезіндегі жеткізу құралының бірі.

Қазақ тілінде диалектілік архаизм дегендер де бар. Диалектілік архаизмдерге әр жерде әр түрлі айтылып, кейінгі кездерде ескі ұғымдар мен әдет-ғұрыптардың т.б. бірте-бірте жойылуына байланысты сирек қолданылып, бірте-бірте ұмыт болып бара жатқан сөздер мен сөз тіркестері жатады. Мәселен, ағаш соқаның жойылуына байланысты қазақ говорларындағы оның жер тіс – ағаш – омаш – жер ағаш сияқты варианттары да ұмытылуға айналған; егінді таспен бастыру әдісінің ескіруіне байланысты шаң тас – тулық тас атаулары да говор лексикасынан шығып қалды; қырман басындағы бидайды қызылдағанда, келіп сұраушыларға бидай беру сияқты әдеттің ескіруіне байланысты әр жерде әр түрлі айтылып келген кеусен – кепсен – бүйрек сөздері де ескіріп, сирек қолданылатын сөздер қатарына қосылды; Қызылорданың Қазалы тұрғындарының тіліндегі дегмент (күміс белбеу), ұшатөс (сүбелі төс), нашар бала (қыз бала) т.б. сирек айтылатын көнерген сөздер тобына қосылды; Маңғыстау тұрғындары қолданған мақы жібермеу (кәте жібермеу), тән-тән болу (дал болу), тақыр-тұлым ақыртақтай (түк жоқ), дәлдір (күміс ақша) т.б., сондай-ақ Шу бойы қазақтары қолданған тақана қылу (мазақтау), нәзім қылу (мақтану), ұру – бару болу (түсінісу), қыбы қану (айызы қану) т.б. – қазірде көнерген лексика құрамында (Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков..., 34-бет).

Қазіргі күнделікті өмірде тым сирек қолданылатын, мағыналары көмескіленіп бара жатқан, бірақ халықтың ертедегі тірлік – өмірінде жиі қолданылған көптеген сөздер қазақ тілінде өте көп: аймауыт – темір сауыт деген мағынада; ақберен – жапырақ торлы сауыт; алдаспан – имек қылыш; абыз – білімді адам, білгір; ажа – үлкен, сыйлы адам; би, төре, ұлық т.б.

Көркем әдебиетте, публицистикалық мақалаларда да кездесетін, кезінде әдеби тілде жиі қолданылған, бірақ қазіргі кезде көркем әдебиетте белгілі бір оқиғаларға байланысты ғана қолданылатын тарихи ескірген сөздер де көп: болатком (болыстық атқару комитеті), төңкеріс, отарба, мінбер, баз, бекет, мәуіті т.б.

Бір кездерде тарихта үлкен рөл атқарған, бірақ қазіргі кезде жоғалып кеткен халық аттары көнерген атауларға айналды да, тек тарихи әдебиеттерде ғана кездеседі: хун, карлук, хазар, сақ, массагет, меркіт т.б. тайпалар одақтарын атауға болады.

Бір кездерде тілдің актив лексикасы құрамында күнделікті қолдануда болған сөздер белгілі бір жағдайларға байланысты пассив лексика қатарына ауысып кетеді дедік. Мәселен, қазақша жыл аттары (тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз), бертінге дейін ауызекі сөйлеу тілінде, оның өзінде егде қарттар лексиконында ғана жиі қолданылып келді; ал қазақша ай аттары (наурыз, көкек, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек, қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан).

...Қазақ халқы айлардың бірнеше жүйесін пайдаланған: зодиак (жұлдыз), тоғыс айлары, азаматтық айлар, араб айлары. Жалпы халыққа жақыны да, сондықтан көп қолданылғаны да азаматтық айлар – жыл басы наурыздан басталатын айлар.

Ал, жыл басы наурыз көктемгі ай – хамалдан басталады: хамал, сәуір, зауза, саратан, әсет, сүмбіле, мизан, ақырып, қауыс, дәлу, хұт (үт)... Сол сияқты, еліміздің барлық

жерінде қаңтардың бірі де жаңа жыл басы ретінде кеңінен атап өтіледі, бүкілхалықтық мереке. Қаңтар – қазақ календарындағы он бірінші ай. Оның аты түннің ұзарып, күннің барынша қысқарып болған, қаңтарылған кезіне орай айтылған («С.Қ.», 8, 1.1990).

Тіл туралы Заң қабылданғанға дейін қазақша ай аттары «Тіл білімінің негіздері» оқулығында да (авторы – Кәкен Аханов) архаизм деп түсіндірілді: «Қазіргі басқаша аталатын заттар мен құбылыстардың бұрынғы көнерген атаулары архаизм деп аталады. Мысалы, «Қараша, желтоқсанмен – сол бір-екі ай, Қыстың басы бірі – ерте, біреуі - жай» (Абайдан) деген сөйлемдегі қараша – қазірде октябрь деп аталатын айдың бұрынғы, ескіше аты; архаизм (148-бет).

Ай аттары сияқты, тіл туралы Заң қабылданғаннан кейін және республикалық «Қазақ тілі» қоғамының құрылуына байланысты, осыдан жетпіс шақты жыл бұрын қазақ мәдениетінің алғашқы жаршылары мен жанашырлары Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатовтар актив лексика құрамында күнделікті қолданған жарғы (устав орнына), құрылтай (учредительный) сияқты сөздер «жаңарып, қайта туып» өздерінің байырғы мағынасына ие болды.

Диалектілік лексика – белгілі бір аймақ шеңберінде қолданылатын тіл ерекшеліктері. Бұл топқа қатысты сөздер белгілі бір территория тұрғындарының тіліне байланысты болып келеді. Мәселен, Қазақстанның кей жерлерінде шақыру деудің орнына – чақыру, піскен – пысқан, мандай-мандай, барасыз-барасыңыз, барғалы отыр – барғайы отыр, сұра – сора, арба – араба, көңіл – кеуіл, бірсыпыра – бірапара, тауысу – түгесу түрінде сөйлеушілік кездеседі. Бұл – диалектілердегі фонетикалық өзгешеліктер.

Диалектизмдерге лексикалық өзгешеліктер, кейде варианттар мен дублеттер де болады: киіз үй – ағаш үй, ақпар – үлкен, литірлік кесе, кейде жанан, әйдік – үлкен, зор, әкпіш – иін ағаш, көсеу – шымшуыр - өтәшкір, бадашы – сиыршы, сиыр бағатын адам, бада - өрістегі мал, байтаба – жүннен тоқылған шұлғау, башақ – қауынның ұрығы, бәдірең – қияр, бодан – үлкен пышақ, быдым – семіз, жуан,

дәліз – ауыз үй, сенек, кіре беріс, дәйіс – ұятсыз, арсыз, кіл – ылғи, үнемі, қопал – осал, лепіс – ниет, мекер – айлакер, залым, пес – саран, пәңгі – есектің еркегі, сақаю – жазылу, тәуір болу, хамшикі – піспеген, жетілмеген, шамба – шама, самат т.б.

Диалектизмдерде грамматикалық өзгешеліктер де болады: Жарқылдатып қаруды қалаға кіріп барулы; қол қусырып алдынан халқы күтіп алулы; халқына хабар салулы; Төреге өзі келулі, қол қусырып, жиен деп, көтеріп аттан алулы. Кележақ қонақтарды қабылдауды Раушанға тапсырды (Ж.Тілеков). Адайлар әлде бүгін шатты ғажап, әлде бір өліспеске ант қылажақ; Сен – темір де, мен – көмір. Еріткейі келгенмін... Бәріңіз бір-бір бедеу мініпсіңіз, ойын-күлкі, сәулетпен жүріпсіңіз. Жібек сұлу дегеннің ауылы жақын. Бар еді, балам, қандай жұмысыңыз? («Қыз Жібек»).

Көршілес отырған халық тілі әсері де диалектизмдер туғызады. Мәселен, Ташкент, Сырдария облыстарындағы қазақ мектептерінде көбінесе өзбек сөздері араластырылып қолданылады; мұнда, онда сияқты есімдіктер – бұ яқ, о яқ; бір, екі, үш, төрт сан есімдері – біттә, екіта, төртта; төменге түс – пәске түс; жан, қасы – қаптал (сенің қасында жүрсейін – сенің қапталыңда жүрейін); есік – қапы (есікті жап – қапыны жап); негіз – тикар; пионерлер ұйымы – пионерлер шөлкемі т.б.

Орыс тілінде де грамматикалық, лексика-фонетикалық, семантикалық, сөз тудырушы диалектизмдер өте көп. Мәселен, грамматикалық диалектизмдер қатарына: мимо избы деу орнына – мимо избе, в степи – в степе, слабее – слабше сияқты қолданыстар жатқызылады; острый – вострый, паук – павук, пиджак – пинжак – спинджак, слушать – слухать т.б. – лексика-фонетикалық диалектизмдер; очень сөзі мағынасында – гораздо, внезапный орнына – наглый, утонуть орнына – залиться созын қолдану – семантикалық диалектизмдер; сондай-ақ бечать орнына – бечь, блюдец – блюдка, гусинья – гуска, дождик – дожжик деу – жаңа сөз тудыруға талпыну нәтижесі.

Сол сияқты орыс тілінде калга – ағаштан дөрекілеу жасалған чашка (ыдыс), калуга, калужина – батпақ,

батып (түсіп) кетер балшық; лала, лаларь – езде, сөзуар, қыдырымпаз, адасқак; лыбиться – езу тарту т.б.

Неміс тілінде солтүстіктегілер – Sonnabend, Sahne, fegen десе, оңтүстігіндегілер осы сөздерді тиісінше Samstag, Rahm, kehren дейді екен. Солтүстігінде ет бұзушы – ет сатушыны (мясник) – Schlachte десе, оңтүстігінде – Metzger, шығысында fleischer дейтін көрінеді.

Ауызекі сөйлеу тіліне де, әдеби тілге де, диалектілік аймақтық лексикаға да тән аралық құбылыстың бірі – дублеттер дедік. Бұлар – тілде құрамы мен мағынасы жағынан жарыса (параллель) қолданылатын сөздер. Ондай құрамы мен мағынасы жағынан жақын сөздердің қатарына сөздің фонетикалық варианттары (жарыспалы сөздер), сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған варианттар морфологиялық, синтаксистік және стильдік параллелизмдер, орфографиялық, орфоэпиялық варианттар жатады. Мәселен, қазақша маңдай – маңлай, диірмен – тиірмен, риза – ырза, ашық – ғашық, бәйгі – бәйге, беймаза – бимаза, қария – қария, пенде – бенде, әжім – ажым, айқай – айғай, сондай-ақ орыс тілінде иначе – **иначе, творог – творог, одновременно – одновременно** тәрізді екінің байланысты акцентті дублеттер, ағылшынша madam – ma'am т.б. фонетикалық дублеттер деп аталады.

Қазақша тіл білімі – тіл туралы ғалым, білім-ілім, өкімет-үкімет, орысша языкознание-языковедение, волчиха-волчица, безвкусице-безвкусица, петуший, петушиный, ағылшынша can't – cannot (кант - кяннот) – могу, не могу модальды етістіктері т.б. лексикалық дублеттер.

Сондай-ақ орысша порой-порою, чашка чаю – чашка чая варианттары – морфологиялық дублеттер, понятный каждому – понятный для каждого, приверженность к науке – приверженность науке – синтаксистік дублеттер; горожанин – гражданин, голова – глав., сторона – страна – этимологиялық дублеттер; взяться за ум – схватиться за ум, быть на короткой ноге – быть на дружеской ноге, набить карман – набить кошню – фразеологиялық дублеттер.

Дублеттер мен диалектизмдер, кейде синонимдер бір-бірімен араласып-құраласып, ұштасып жатады; кант – шекер – секер – құмшекер; кораз - этеш; қала – шаһар; калбыр – елек – елгезер; леген – шылалшын – кірлен т.б.

Ш. Сарыбаев пен О. Нақысбековтың айтуынша, қазақ тілінің аймақтық лексикасында вариант немесе дублеттер қатарына жатқызылатын сөздер фонетикалық, лексикалық және грамматикалық болып үшке бөлінеді.

Фонетикалық дублеттер қатарына залым-зәлім, құдағи-құдағай, мәлімет-мағлұмат, сүйінші-шүйінші, шайқымазақ-сайқымазақ, жаутаңдау-жаутеңдеу т.б. жатады. Бұл дублеттердің әрбір сыңары бір-бірінен жеке дыбыстарының түрліше дыбысталып айтылуы арқылы бөлектенеді.

Лексикалық дублеттер әрбір сыңарының (компонентінің) дыбысталу жағынан бір-біріне ұқсамайтын болып келуі: әтеш-қораз, атауыз-тістеуік, кемпірауыз; су ағаш – иін ағаш – күйенте; иіс су - әтір – иіс май т.б.

Грамматикалық дублеттерге бір-бірінен қосымша арқылы ерекшелінетін сыңарлар жатады: барасыз-барасыңыз, жатқан-жатырған т.б. Бұл топқа күрделі компоненттерінің бір сыңары бір-біріне ұқсап, екінші компоненті арқылы ерекшеленетін күрделі тіркестер жатады: барғым жоқ – барғым келмейді; баратын шығармын – барам шығар т.б.

Бұл келтірілген мысалдардан мынандай жәйтті аңғаруға болады: варианттық қатарға еніп отырған компоненттердің бірі – әдеби тіл сөзі, екіншісі диалектизм болуы мүмкін. Немесе екеуі де әдеби тілде қолданылып, екеуі де диалектілік сөз болуы ықтимал, бір сыңары – әдеби, екінші сыңары қарапайым сөз тобына жатуы мүмкін.

Таза ғана говорлық дублеттер де болады. Бұл топқа әр говорда әр түрлі вариантта қолданылатын дублеттер жатады: ілмек-шөтке-ырғақ (ілгек); ұрпақ-буызы-күрпі (кебек); ақа-аша (айыр), әсілі-асылы; ләжі-лажы, есек-ешек-естек, домалау-думалау-жұмалау, серне-деңгене-жора, атауыз-кемпірауыз-тістеуік, тәте-апа-әпше-әпке, шама-сәме-шәме-шамба-шәмбе, слск-елеме-елеуіш-елгезер-ұн қаққыш, кәуірт-кеуірт-оттық-сіріңке-шырпы, күнбағыс-күнбағар-айбағар-күләйлән-пісте-шешік-шекілдеуік т.б. (Ш. Сарыбаев, О.Нақысбеков. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. А., 1989, 28-31 беттер).

Кәсіби сөздер (профессионализмдер). Тілдің сөздік құрамының үлкен бір саласы – кәсіби сөздер, яғни

профессионализмдер. Мұндай сөздер белгілі бір мамандық, шаруашылық т.б. қатысты болып келеді, көп жағдайда терминдермен қабысып жатады. Мәселен, Қазақстанның кен-металлургия, көмір өнеркәсіптерінде лава, забой, штрек, шлак, скат, мартен пеші, проводник, кондуктор, стрелочник, шпал т.б. сөздер орыс тіліндегідей қолданылып жүр; лебедкашы (қыз), механикаланған, темір қикымдары, науа жолы, ұшпыршы, штрекші, кірепшілер, т.б. осы сияқтылары қазақ тілі қосымшалары қосылу арқылы қалыптасты.

Үлкен өзен-көлі жоқ жердің қазақтары сазан, шортан, шабақ тәрізді балық ат-атаулардың біраз түрін ғана білетін болса, Каспий, Арал, Балқаш, Зайсан өңіріндегі балықшылар лексиконы аса бай. Бірақ олардың білетіндері – басқа жер тұрғындарына бимәлімдеу болғанымен, жалпы қазақ тілі лексикасына еншілес, ортақ байлық.

Жамбыл, Талдықорған облыстары жеріндегі – қызылша, Шымкент жағындағы – мақта өсіруге, Қазақстанның оңтүстігіндегі – жеміс-жидек, Қызылорда төңірегіндегі күріш, қауын-қарбыз баптап-кептіруге байланысты сөздер т.б. кәсіби немесе профессионалдық лексика қатарына жатады.

Бір тілдің сөздік құрамындағы бір сөз бір кәсіп – мамандық өкілінің лексиконында – бір мағынада, екінші бір топ сөздік қорында – екінші бір мағынада, былайша айтқанда, белгілі бір сөз жалпыхалықтық тілдегі семантикасынан басқашарақ мағынада қолданыла беруі мүмкін. Мәселен, полиграфистер лексиконында полоса – терілген бет, шапка – бірнеше мақалаға ортақ ат, шахтерларда выдать на – гора – шахта астынан жер үстіне (жер бетіне) көмір беру, ал моряктарша камбуз – кемедегі кухня т.б. Мәселен, жүгері түрлері: дүмбіл, боз жүгері, пәшік, соға, шобық, шіңгіршек т.б.; қауын аттары; әңгелек, жәмше, басыбалды, жегелек, күләбі, кемпір қауын, торлама, әміре қауын т.б.; мақта шаруашылығына байланысты: қоза, қозапая, шапак, шиіт, шігіт, гүлше, терімші (мақта теретін адам), балдақ, нағал, пәрік, шігіт майы (мақта майы) т.б.; қызылша шаруашылығына байланысты: қызылша,

қылша, түбір, өркен, түбіртек, жом, көмбе, кәнеш т.б.; балыққа байланысты: бәкіре – мекіре (осетр), тісті, көкала, көксерке (судак), ақбалық, ақмарқа, марқа (жерех), қарагөз, көкмойын, қылауыз (вобла), ағауыз, айнакөз, ақтуша, қаяз (усач), жалтай, жыланбалық, көкбас (маринка), көглак, майбалық, мөңке, табан (карась), тақаз (сельдь) т.б. – кәсіби лексикаға қатысты сөздер. Бұлардың барлығы да ауызекі сөйлеу тілінде де, әдеби тіл стильдерінің барлық түрінде де актив лексика қатарында қолданыла береді.

Орыс тілі лексикасында да профессионализмдер – белгілі бір кәсіп өкілінің сөз қолданыстары айтарлықтай орын алады. Мәселен, моряктар тілінде кок – повар (аспазшы) деген сөз; шахтерларда на – гора – үйіп-төгіп, таудай ғып көмір өндіру; аңшылар тілінде полено – қасқырдың құйрығы (хвост волка); бал арасын өсірушілерде матка, трутень, рабочая пчела сияқтылар қолданылады; жеңіл өнеркәсіп орындарында красильная, отбивная, стригальная деген тәрізді болып келетін 10 шақты машина атауы, неміс ағаш шеберлері лексиконында балтаның 6 түрлі ат-атауы, балғаның – 5, араның – 10 түрлі ат-атауы бар екен, орыстың ат бапкерлері (коневод), жылқының 40-тан астам түр-түсін (вороная, соловая), қазақтар жирен, қаракер, құла т.б. деп ағай береді.

Әлеуметтік лексика – көп жағдайда диалектизмдермен, профессионализмдермен байланысты болып келеді. Әлеуметтік лексикаға әр түрлі топқа, мәселен, оқушылар мен студенттер, спортшылар, моряктар, солдаттар, қысқасы, кейбір жастар тобы, сондай-ақ қолөнершілер, аңшылар, саудагерлер, ұры-қарылар т.б. қолданылатын сөздер, кейбір «құпия тілдер», варваризмдер, түрлі жаргондар мен арголар сөздері мен сөз қолданыстары жатады. Сол сияқты, орыс тілі саласында – оффендік қолданыстар, шет тілдерімен байланысты болып келетін циджиндер, креоль тілдеріне қатысты сөздер мен сөз тіркестері әлеуметтік лексика тобын құрайды.

Варваризмдер бұл – гректің barbarismos – дөрекі, бөтендік, шеттікі, біздікі емес деген мағыналы сөзінен алынған термин. Лингвистикада варваризм, негізінен, үш

түрлі мағынада қолданылады: варваризм – белгілі бір тілдің нормасына қайшы, ол тілдің заңы бойынша «теріс құрастырылған» сөз формалары мен тіркестер; варваризм – шетел әдет-ғұрпы, өмір-тұрмыс салты реалийлеріне қатысты кірме сөздер; варваризм – әзірше өзін қолданып отырған тілден «азаматтық құқық» ала алмай, тек кейбір әлеуметтік мұқтаждықтарын өтеу үшін «амалсыздан» пайдаланылатын шетел сөздері мен тіркестері.

Мәселен, авеню – французша кең көше; табльдот – пансионат, курорттардағы ортақ стол; мадам – ханым, мидако – жапон императоры; денди – ағылшынша ерекше көзге түсерліктей киінген адам; хобби – қол боста айналысар сүйікті іс; фрау – немісше тұрмысқа шыққан ханым (госпажа) т.б. Бұл сияқты сөздер орыс тіліне басқа тілдерден енген; мұндайлардың грамматикалық формалары орыс тіліне әлі сіңісіп кете қойған жоқ. Сондықтан мұндай формалар, яғни варваризмдер тек кірме қалпында қолданылады.

Варваризмдермен экзотикалық-шетелдік, басқа тілдік лексика байланысты болып келеді. Экзотикалық лексика – бөтен тіл иесінің ұлттық, жергілікті өзіндік ерекшелігін айқын танытатын құралдың бірі. Мәселен, орыс тілі үшін қазақ тіліндегі қымыз, сарымсақ, уық, кереге, тобылғы, айран, ірімшік, қазы, карта, жал, жая, жамбас, бас тарту т.б. – экзотикалық лексика. Мұндай сөздер орыс шығармаларында дәл осылайша қолданылып, сілтемеде олардың ұлттық мағынасында түсініктеме беріледі.

Сондай-ақ түркі тектес бай, бек, бешпет, гяур, делибаш, зурна, паранжы, пиала, чайхана, янычар т.б. сөздер – орыс тілі үшін экзотикалық лексика.

Жаргондар мен арголар – тілдің пассив лексикасының бір тобы. Екеуі де француз тілінен алынған термин (jargon, argot). Мағынасы («құпия сөз», «құпия тіл») дегенге келеді. Бұлар – кейбір әлеуметтік топ өкілдерінің «өз сөздері мен сөз тіркестерін» өздерінен басқа жұрт түсінбесін деген мақсатпен құрастырып алған жасанды, «құпия», шартты тіл. Арго мен жарго лексикасының бір-бірінен сәл-пәл ғана айырмашылығы бар: жаргондарда экспрессивті – эмоционалды реңк, яғни қосалқы бояу, өңдеп,

әшекейлей түсу (коннотация), сондай-ақ кемсітінкіреуші, жағымсыздандыра түсу мағына (пепоративті мағына) басымдырақ болады.

Жаргондарды қолдаушылар, соған орай, жаргонның түр-түрі де көп: буржуазия жаргоны, дворяндар жаргоны, әскери жаргон, кеңес жаргоны, аралас жаргондар т.б. Осыларға сай, жаргондық тізбектер, жаргондық қолданыстар, жаргондық идиоматика, жаргондық сөздер, жаргондық лексика, жаргонизм сияқты сөз тіркестері қолданыла береді. Бұлардың ішінде аралас жаргондар ұғымы-креоль тілдері дегенге, ал жаргонизм-ағылшындардың слэнгіне жақын.

Мәселен, орыс жаргондарында «голова» сөзі: котел, котелок, черепок, корзина, тыква, арбуз, глобус, кастрюля, коробочка деп қолданылып, «бас» мағынасын білдіреді. Сондай-ақ «руки» (қол) сөзі орнына хваталы, махалки, коромысла, грабли, клешна, плети сөздерін қолдана береді; «худой, тощий человек» («арық, әлжуаз адам») мағынасын доходяга, скелетина, мосол, вершалка, плащ, спица, кол, жердь, шпицель, как велосипед (худой) сөздерімен алмастырады; «отлично, прекрасно» сөздері орнына законно, шикарно, шик-модерн, клево, кайф, лайф т.б. дей береді.

Аргоны қолданушы топтар да соған орай, аргонның түр-түрі де көп: мектеп оқушылары аргосы, студенттер аргосы, спорттық арго, карта ойнаушылар аргосы, ұры-қарылар аргосы т.б.

Мәселен, мектеп оқушылары аргосында мына сияқты сөздер мынандай мағынада қолданылады екен: сачкнуть, полундра, тикай – қаш, қашындар (кейде сақтанындар, келіп қалды), делц – аз-аздап, ептеп-ептеп, рога подшиваю – ұру керек, сілейту керек, канай отсюда – кет осы жерден т.б.

Студенттер аргосы: спихнуть – емтиханды әйтеуір өйтіп-бүйтіп тапсыру (сдать экзамен как-нибудь), похрюнаем – тамақтанайық (покушаем), ахнем, бобнем – ішіп жіберейік (выпьем), кирнул – қағып тастады (выпил), похиял – кетіп қалды (ушел), хвост, завалил, плановать – құлап қалды (құлатып жіберді); посадить на фонарь – алдау,

сөзінде тұрмау (обмануть, не сдержать свое слово), идти на шпорах – алдын ала дайындалған қағазы бойынша жауап беру (отвечать на шпоргалках), сачок – жалқау, предки – ата-ана (родители), хлеборезка – ауыз (рот), закрой хлеборезку – жап аузыңды, үндеме, үніңді шығарма, плавать контрошка – бақылау жұмысын о ғып-бұ ғып жазу, біреулерден көшіріп алу, шеф – басқарушы (руководитель), препат – преподаватель – (оқытушы), античка – античная литература, зарубежка – зарубежная литература, стипуха – стипендия т.б.

Ұрылар аргосы: гап – стоп – ұрлау (обворовать); цахримы, хрясы – акша (деньги); пахан – шеф, шайка бастығы; срываться – қашу (убегать); редиска – жаман адам (не хороший человек); моргалы выколю – көзіңді ағызып жіберем (глаза выколю); пасть порву – езуіңді айырып жіберем; уркаган – қылмыскер (преступник) т.б.

Уркаган (қылмыскер) ертедегі Иранда гурқаған деп аталса керек. Кісендеулі гурқағандар жер астында зындан, каналдар қазатын көрінеді. Олар өмір бойы жер астында – қаранғыда жұмыс істегендіктен, соқыр болып қалады екен. Көпшілігі жер астында өледі. Бірлі-жарымы ғана – мынның біреуі ғана жарық дүниеге қашып шығатын болса керек. Гурқағандар – ауыр қылмыстылар: кісі өлтіргендер, ірі ұрлық-қарлығы үшін ауыр жазаланғандар. Ертеден бергі гурқаған сөзі күні бүгінге дейін ұрылар термині болып қалыпты.

Ұрылар аргосын патшалы Ресей тұсында «блатная музыка» деп те атапты. Ұрылар лексикасының «семантикасы» өздерінің шартты ұғымы бойынша ғана түсінілген: скамейка – ат (лошадь), колесо – етік (сапоги), мокрое дело – кісі өлтіру (убийство), венчанье – сот (суд), браслет – қолға салатын кісен, бұғаулық (наручники, ручные кандалы), царева дача немесе романовский хутор – түрме т.б. Аргоның бұл түрінде кейбір кірме сөздер де қолданылған: бабай (түркі сөзі) – старик, микрый (жана грек сөзі) – кіші, кішкентай, ларва (цыган сөзі) – жезөкше т.б. Дегенмен қазіргі тілдірде ұрылар аргосы азая түсуде, арголар функциясы тарыла түсуде.

Кейбір арго профессионалдык сөздер – кәсіпке байланысты сөздермен ұштасып жатады. Соның бірі – шоферлар аргосы – мигалка – бұрыламын дегенде жағылатын лампа, дворники – машинаның әйнегін сүртіп отыратын щетка, резинка немесе скаты – машина дөңгелегінің қорабы, баранка – машинаның рулі, вертеть баранку – машинаны жүргізу, жать на газ – газға басу, мотор чихает – мотор күрілдейді, мотор барахлит – мотор жөнді емес, тоқтап қалады т.б.

Антогонистік, бір-бірімен өліспей бітпейтін құрылысты қоғамда арголар әлеуметтік диалектілерімен де ұштасып жатады. Мәселен, француз бузжуазиялық революциясы болар алдындағы кезеңдерде француз аристократтары қоғамның басқа мүшелерінен өз бойын аулақ салуға тырысты, олардан оқшауланғысы келіп бақты. Сөйтіп, француз аристократиясы өздерінің ерекше «салондық тілін» - жоғары тап аргосын жасауға әрекет етіп бақты. Мұндай аристократия Версаль төңірегіндегі топтар деп аталатын. Олардың салондық аргосы бойынша жалпы халықтың кейбір сөздері дәрекі, қолдануға қолайлы емес деп танылды. Олардың орнына, шыңтуайтқа келгенде, қарапайымдылық пен табиғилықтан жұрдай болған сөздер мен тіркестер қолданылады: les oreilles (кұлақтар) орнына les portes de le'ntendement (сөзбе-сөз: есту қақпасы – ворога слуха), la chemise (еркектер көйлегі - сорочка) орнына, la compagne perpetuelle des mortset des vivants (тірілер мен өлілердің мәңгілік серігі – вечная спутница живых и мертвых), j'estime le melon (мен қауынды жақсы көрем) - j'estime le melon (мен қауынды бағалаймын – я ценю дыню) деген тәрізді балдыр-батпақтарға үйір болған.

Салондық жаргон-арголарды қолдануға келгенде, өз заманында орыс аристократтары да француз әріптестерінен қалыспауға тырысқан екен. Н. В. Гоголь «Өлі жандар» романында (1 том, 8 тарау) өз кезіндегі орыс дворяндарының салондық жаргондарын олтiре сыкак етеді. (Ю.С.Маслов).

Варваризм, арго, жаргондармен байланысты лексика тобының бірі – «тұздық» (былапыт, боқауыз) сөздер.

Ондайларды орысша – соленная речь, ағылшынша слэнг деп атайды.

Пиджин тілі лексикасы жөнінде. Пиджин – аралас тілдердің бір түрі. Пиджин - әр түрлі территориядан келген адамдардың түрлі тілде сөйлеуші халықтар арасында қарым-қатынас, пікірлесу үшін құрастырылған жасанды тіл.

Алғашқы шыққан кезінде мұндай жасанды тіл «пиджин» - «инглиш» деп аталынды. Ағылшыншасы – pidgin English. Бастапқыда іскер тіл – (деловой язык) мағынасында қолданылды; қолма-қол қатынас жасау – сөйлеу, нақты іске көшу, сөйтіп әрқайсысы әр тілде сөйлеуші халық өкілі бір-бірін түсіну мақсаты үшін жасалынды. Бұл әбден дерлік қарапайымдандырылған тіл.

Пиджин-инглиш әуелгі кезде көп тілде сөйлеуші Оңтүстік Қытай порттарында көмекші қатынас құралы ретінде пайда болды.

Пиджин-инглиштің лексикасы – ағылшын лексикасы. Бірақ пиджин-инглиште ағылшын лексикасы фонетикалық жағынан да, семантикалық жақтан да тұрпайыландырылған, мүлдем қарапайымдандырылған болып келеді.

Мәселен, пиджин-инглиш тілінше news – paper (нюспейпа) – газета мағыналы сөзден қарапайымдандырылған nisi – pera (нуси - пепа) – кітап мағынасын, maгу (мэри) - әйел дегенді, pidjon (пиджон) құс деген мағынаны білдіреді.

Ал пиджин-инглиштің грамматикасы – қытай тілі грамматикасы. Былайша айтқанда, сөз құрастырып, тіркестерінде қытай тілі грамматикасының үлгісі мен қалпына салып түзейді. Сөйте тұра, пиджин – сол пиджинше сөйлеушілердің ешқайсының да ана тілі сияқты қызмет атқара алмайды. Пиджин – сөйлеуші екі халық өкілдерінің екеуінің де ана тілі нормасына сай келмейтін дүбара, жасанды, әйтеуір бір қосалқылық қызмет атқаратын тіл.

XIX ғасыр орта кезінде Ресей мен Қытай шекарасы жағалауларында кяхтин пиджині деген де пайда болған. Мұны «орыс тілінің қытай наречиесі» («китайское наречие русского языка») деп те атаған. Кяхтин наречиесінің негізі – қытай мәнеріне салынған, әбден қарапайымдандырылған орыс тілі. Бұл тілде – кяхтин пиджинінде сөздер

септелмейтін, жіктелмейтін. Кяхтин пиджинін шекарадағы қытай саудагерлері де, қытайша білмегендіктен, орыс алыпсатарлары да қолданатын. Қытайлар орыспен сөйлескенде – орыс тілі мәнеріне, орыстар қытай тілі мәнеріне (қалыбына) салып сөйлесетін.

Кяхтинша сөйлеу мына сияқты болып келеді екен:

1. Орыстар қытайларға қиын соғатын дауысты сөзді тіркемесін бұрмаламай, анық, ашық айтуға тырысатын, оның өзінде сөзді буынға бөліп-бөліп айтатын: хо-ро-шо, мо-ло-ко т.б.

2. Дауыссыздар қатарласа тіркескен сөзге (немесе буынға) қосымша дауысты дыбыс қосып сөйлейтін: про-шу – по-ро-шу, два – дува, жарко – жа-реко, шампанское – шам-а-нанесеки т.б.

3. Ся-га біткен етістіктерді иза формасымен өзгертетін: бояться – боиза, дерутся – подериза, кейбір етістік алдынан по приставкасын қосатын: гулять – погули, ходить – походи т.б.

4. Кейбір «ұзақ» деген сөзді ішкі формасы соған жақын мағыналы сөз тіркесімен ауыстырады екен: красноречие – языки меда, перчатка – рука сяпоги т.б.

5. Зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктер тек қана атау септікте, жекеше формада қолданылған: семена – семен (дән), дома – дом, лошадиный хвост – лошаки хвоста, вчерашний день – вчера день, медвежья шкура – медведи коже т.б.

6. Сын есімнің салыстырмалы шырайы мен үстеулерге лучше – лучеше, шибко – шипики сөзін қосып айтады: белее (ағырақ) – лучеше беленьки; белейший, самый белый – шипики беленьки т.б.

7. Реттік сан есімдер формасы жағынан есептік сан есімдер сияқты қолданылған: одина – (один, первый), дува, тери, четыре, пяти, шесети, сема, восема, девяти, десяти т.б.

8. Етістік шақтарына было, еса (есть), буду сөздері қосылып айтылады: гулял, гуляли орнына – погули было, гуляю, гуляем орнына погули еса сияқты түрде сөйлеген.

9. Қытай мен орыстың диалогы мына сияқты болып келеді екен:

– Илисандера за тибба кака подумаи за моя пришел еса
– Александра, как полагаешь, зачем я пришел?

– Погули еса, господине Далай – В гости, господин Далай.

Бұл секілді пиджин орыс-норвеж арасында да қолданылыпты: Ол руска-норск пиджині деп аталған. Лексикасы – орыс, норвеж, неміс, ағылшын сөздерінің қосындысынан құралғандар.

Пиджиндер этника аралық қатынас құралы ретінде Жерорта теңізі порт қалаларында, Африка, Америка плантацияларында жұмыс істеген әр тілді халықтар арасында да, Ямайка, Гаити аралдарында т.б. жерлерде де пайда болған.

Пиджиндер лексикасының негізі – сауда-саттық қатынас және отарлау-отарланушы ерекшеліктеріне қарай іріктелген, негізінен, ағылшын, француз, португал, испан сөздері. Ал субстрат тілдері, яғни араласып-құраласқандар – жергілікті халық тілдері.

Креоль тілінің кейбір ерекшеліктері. Әлеуметтік лингвистика (социоллингвистика) тұрғысынан сипаттағанда, ерекше формалы, яғни ерекшелікке мол тілдің бірі – креоль тілі. Қазіргі кезде креоль тілінде дүние жүзінде 10 миллиондай адам сөйлеседі екен.

Креоль – аралас жаргондардың бір түрі. Креоль тілдері пиджинге ұқсас. Бірақ ұқсастық жақтары да көп, айтарлықтай айырмашылықтары да бар. Ең негізгі ерекшеліктің бірі – пиджин тілі «әлеуметтік субстратқа» жатады. Мұның мәнісі: пиджинді қолданушылар – саудамен айналысатындар, қоныс аударып келгендер т.б. ғана. Пиджинің этникасы, яғни тұрақты сөйлеуші халық жоқ. Екінші сөзбен айтқанда, пиджин – белгілі бір халықтың ана тілі емес.

Ал креоль тілі – этникалық субстрат тілі, белгілі бір жаңа этнос, яғни халық тілі. Мұндай жаңа этностар, яғни халық белгілі бір этностық процесс нәтижесінде, біраз этностың бір жерге шоғырлануы нәтижесінде т.б. себептер негізінде пайда болуы мүмкін.

Қысқасы креоль – әжептәуір лексикасы, жеке дербес грамматикасы бар, баска да табиғи тілдер сияқты, өз дамуының ішкі заңдары бойынша өркендей алатын тіл.

Креоль алғашында пиджин сияқты аяқ баса бастап, келе-келе дербес халық тіліне айнала алды, тіпті этнос аралық қатынас құралы дәрежесіне жете алады.

Қазір де креоль тілдерінде сөйлеушілер саны күннен-күнге арта түсуде десе де болады. Қазіргі кеңірек тараған креоль тілдері ағылшын тілдес, француз тілдес, испан тілдес, португал тілдес пиджиндермен дамыған. Көптеген территорияға там-тұмдап таралған креольдарда құрылымы жағынан ұқсастар өте көп. Соған орай, қазірде «жалпы креоль грамматикасын» («общекреольская грамматика») жасау мәселесі қолға алынуда.

§ 4. Тілдің стильдік қабаттарына байланысты лексика

Тілдің лексикасы тілдегі сөздердің қолданылу аясы – шеңберіне қарай да топтастырылады. Өйткені тілдің лексикасы – тілдің сөздік құрамының белгілі бір стилистикалық қабаттарының да, белгілі бір әдеби бағытқа тән сөздердің де жиынтығы. Қысқасы, тілдің лексикасы стиль ерекшеліктеріне де байланысты болып келеді. Сондықтан әр стильдің өз қызметіне қарай белгілі бір актив қоры, яғни өзіне тән дерлік – сол стильде ғана көбірек қолданылатын сөздері мен сөз тіркестері болады. Сөздің ондай топтарының әрқайсының өзіндік стилистикалық бояуы, мағынасы болады. Кейбір сөздер – «көтеріңкі», «биік», кейі – эмоционалды, кейі – стильдің біреуіне ғана телінген болып келеді.

Дегенмен кез келген дерлік стильге тән лексиканың арғы негізі – ауызекі сөйлеу тілі лексикасы. Ауызекі сөйлеу лексикасына күнделікті қолданылатын кәдімгі үйреншікті, жұрттың бәрі айта беретін сөздер жағады. Ауызекі сөйлеу лексикасы – тіл-тілдің ежелгі сөздік қоры, әдеби тілдің бастауы, қайнар көзі мен сарқылмас бұлағы.

Тілдегі сөздер қолданылу аясы мен шеңберіне және стилистикалық қабаттарына қарай бейтарап лексика, жалпылама қарапайым лексика, эмоционалды лексика, тұрмыстық лексика, кітаби-кеңсе лексикасы, интернационалдық лексика, ғылыми лексика, қоғамдық-публицистикалық лексика, өндірісті-техникалық лексика, терминологиялық лексика, экзотикалық лексика, фамильярлық лексика, дөрескі (вульгарлық) лексика, көтеріңкі лексика, поэтикалық лексика, актив және пассив лексика т.б. көптеген топтарға бөлінеді.

Бейтарап лексика – белгілі бір сөйлеу стиліне телінбеген сөздер тобы. Бейтарап сөздерде стилистикалық бояу деген болмайды. Олар стиль талғамайды. Өйткені бейтарап сөздердің өзіне ғана тән стиль деген болмайды. Сондықтан олар әр түрлі стильде қолданыла береді. Сөйтіп, ондайлар әр түрлі стильдердің басын қосып, оларды әдеби тілге біріктіре түседі десе де болады.

Қазақ тілінде стильдің барлық түрінде дерлік қолданылатын мұндай, осындай, ол, сол, жаңа, істеу қажет сияқты сөздер бейтарап лексикаға жатады. Бейтарап лексиканың бір ерекшелігі: стилистикалық синонимдері болады. Мәселен, жалаңаш – лыпасы жоқ, дәлелдеу – көзін жеткізу, өтірік айту – бөсіп кету, срі-зайыбы, байы – жұбайы, голый – нагой, доказательство – аргумент, лгать – врать, муж – супруг, поединок – единоборство т.б.

Бейтарап лексикаға жақын бір топ – жалпылама лексика. Жалпылама лексика да стильдің барлық түрінде қолданыла береді. Жалпылама лексика тобына кіретіндерде стилистикалық синонимдер болмайды: су – вода, қыс – зима, кітап – книга, ақ – белый, алыс – далекий, істеу керек – делать (надо), тамактану – покушать т.б.

Жалпылама лексиканы қарапайым лексика деп те атай береді. Жалпылама немесе қарапайым лексика ауызекі сөйлеу тілінде де, жазба тілде де бірдей қолданылады. Олардың кейбірі, сырттай қарағанда, дөрескілеу сияқты көрінеді. Бірақ ондай лексиканың көбінде эмоционалды-экспрессивті бояу болады; кейбірі ұлттық ерекшеліктері (реалий), экзотикалық мәнді болып келеді: қатын, кемпір,

отағасы, ақсақал, қара қожалақ, оспадар, жүгермек, жалмауыз, жалаң бұт, жалаң аяқ, сұмырай, суық қол, сумақай, әпенде, суайт, сұғанақ т.б. Орыс тілінде лексиканың мұндай түрінде балбес, барахольщик, долбать, жрать, левак, баба, барахлить, батенька, безалаберный, карапуз, ладно, лакомка, лихач т.б. жатқызып жүр. Лексиканың бұл түрі кейде варваризм, жаргон, арго, слэнгтермен астасып жатады.

Қарапайым лексика фамильярлық лексикамен де қоян-қолтықта болады. Фамильярлық лексика – көбінесе ауызекі сөйлеу тіліне тән, кейде интимдік, кейде шолжан, тым еркін, бөспе мағыналы лексика: алдады, өтірік айтты – өтірікті соғып жіберді, бөсіп кетті – врать, сочинять; бірдемені қайта-қайта айтты, ығыр қылды, зәрезап болды, «апарып тастады» – трепать т.б.

Эмоционалды лексика – тілдің эмоционалды бояулары мен құралдарын пайдалана отырып жасалған лексика. Бұлар адамның ішкі-сыртқы сезімін, қуаныш-сүйінішін, ыза-кекті, ұрсу-зекіру, тұқырту т.б. жәйттерін білдіреді: құлыншағым, айдарлым, ақ маңдайлым, шырайлым, айнама көз, қызым, қарағым, бабусья, доченька т.б. Сондай-ақ, Алақай! Айхой! Ойdot деген! Ақымақ, есуас, есалаң, есерсоқ, мерзавец, подлец, негодяй..., браво. Черт побери!

Экзотикалық лексика – бір тілге кейбір басқа тілден енген кірме сөздер, белгілі бір халықтың өзіне ғана тән ерекшеліктерін білдіретін сөздер. Мәселен, орыстар үшін қазақтың ауыл, киіз үй, текемет, кереге, уық, құрт, ірімшік, бауырсақ, қымыз, саумал, сырмақ, жанан, тай қазан, кәмшат бөрік, түлкі тымақ, қасқыр ішік сияқты сөздері – экзотикалық лексика, сондай-ақ, орыс тіліне үндіевропа тілдеріне ауысқан гурия, гяур, шальвары, уздень, чиихирь, т.б. экзотикалық лексика.

Тұрмыстық лексика – күнделікті жиі қолданылатын аса қажетті, сондай ақ халықтың тұрмыс жайы, салт-сана, әдет-ғұрпына, өмір тіршілігіне қатысты сөздер. Бұлар, негізінен, күнделікті ауызекі сөйлеу тіліне тән жалпылама лексикамен астасып жатады. Тұрмыстық лексика – халық өмірінің айнасы есепті. Мәселен, қазақ тілінде үй-

баспанаға байланысты сөздер: жаппа, итарқа, қос, жаба салма, жеркепе, жертөле, үй, үйшік, шаңырақ, кереге, уық, желбау, т.б.; құрал-сайман аттары: ат байлағыш, мама ағаш, бел ағаш, иін ағаш, камшы, ер-тоқым, өмілдірік, жүген, құрық т.б.; киім-кешек аттары: саптама етік, жайдақ етік, кәмшат бөрік, түс киіз, түлкі тымақ, қасқыр ішік, қара құлын, жарғақ, бешпент, камзол, күпі, тон, сәукеле, білезік, жүзік, сырға т.б.; ыдыс-аяқ аттары: таба, табак, жанан, мес, саба, оқтау, ожау, кәрлен, қазан, тостаған, астау, күбі т.б. жүздеген-мыңдаған сөз бар.

Кітаби-кеңсе лексикасы – ғылыми әдебиетте, публицистикада, ресми-іс қағаздарында сөйлеудің кітаби стиліне байланысты лексика. Мәселен, орыс тілінде беделге сену, біреуге табыну, көз жұма көне беру, бас шұлғи, көз жұма құптай беру мағынасындағы – авторитарный, бірдемеге толық сәйкестену, сай келушілік мағынасындағы – адекватный, шет елге дипломат етіп тағайындау, жіберу, өкілеттік беру мағынасында – аккредитовать, бірдемені бірінші орынға шығару, қою, назар аударту, бадырайтып көрсету мағынасында – акцентировать, біреуді маңызды етіп, ұлы ғып көрсету, асыра мадақтау, табындыру мағынасындағы – возвеличивать, сондай-ақ, эрудиция (асқан қабілетті), воззрение (көзқарас, жеке пікір), деклоративный (құрғақ даурықпа), апробировать (бекіту, тәжірибеден, өткізу, дәлелдеу) т.б. кітаби лексика тобына жатқызылады. Бірақ кітаби лексика делінгенмен, мұндай сөздер ауызекі сөйлеу тілінде де кең қолданыла береді. Сондықтан да мына сөздер – мына лексикаға, анау сөздер анау лексикаға тән деп үзілді-кесілді тұжырым жасауға болмайды.

Кеңсе лексикасы деп аталатындардың да өзіндік ерекшелігі жоқ емес. Мәселен, қазақ тілінде: жоғарыда көрсетілген, төменде аталатын, астын сызу, белгі қою, атап көрсету сияқты тізбектер кеңсе лексикасына тән. Кеңсе лексикасының стильдік күші, дәлдігі солғын болады, пәлендей әсерлігі жоқ. Солай бола тұра, олардың кейбірі көркем әдебиетке де, ғылыми-публицистикаға да сніп кетіп жүр. Әрине, бұл – дұрыс емес.

Кеңсе лексикасымен кейбіреулер орынды-орынсыз колдана беретін «дайын», «штамп», «кезекші» сөздер мен сөз тіркестері қабысып жатады: алайда, қорыта айтқанда, қысқасы, кете алған жоқ, бұл айтылғандар, ат салысу, шектелмеу, тұтас алғанда, жалпы алғанда, болып табылады, болып саналады, атап айту керек, атап көрсетті т.б.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Семасиология – лексикологияның үлкен бір саласы. Грек (*sema, semasia* - белгі) және латын (*logos* - ілім) тілдері сөздерінен құралған бұл терминнің дәл мағынасы – белгі, белгілеу туралы ілім. Лингвистикада семасиология бірнеше мағынада қолданыла береді. Семасиология, бірер сөзбен айтсақ, мағына туралы ілім; семасиология – тіл білімінде тілдік единицалардың мағынасын (мазмұнын, ішкі жақтарын) тексеретін ілім; семасиология – тіл білімінде сөздер мен сөз тіркестері мағыналарын және ол мағыналардың өзгеру жолдарын, семантикалық заңдарды зерттейтін сала. Сөз мағынасын сөздің семантикасы деп те атайды; семантика мен сөз мағына дегендер – бір-бірімен синоним.

Сөз мағынасының қыр-сыры өте көп. Белгілі бір сөз алдымен өзінің тура – номинативті мағынасында қолданылады; дәл сол сөз екінші бір тіркестерде, сөйлем ішінде ауыспалы, өзінің тура мағынасынан басқа мағынада да қолданылуы мүмкін; дәл сол бір сөз түрлі тіркестер құрамында бір емес, бірнеше мағынада қолданылуы мүмкін, яғни көп мағыналы болып келуі мүмкін. Сөздің қандай мағынада қолданылып тұрғанын дәл айқындайтын нәрсе – контекст (сөз тіркестері, сөйлем ішіндегі білдіріп тұрған мағынасы).

Мәселен, Айғаныс басын көтеріп, аузын жыбырлатты да, Ілиясқа қайта үнілді; суы тайыз, өткел аузында баяу сөйлеген дауыстар шығады (Ғ.Мұст.). Көмір суырдың қазған інінің аузына шығып қалыпты (Ғ. Мұс). Ол марляға жабысып қатып қалған жараның аузын қолмен жұлып алды (Ө.Өб.).

Мұнда бірінші сөйлемдегі ауыз сөзі ғана өзінің тура мағынасында тұр; ал екінші, үшінші, төртінші сөйлемдерде бұл сөз ауыспалы мағынада (өткелден өтетін жер, інің сыртына, жараның бетін, ұшын) тұр; бұл сөйлемдердегі ауыз сөзінің әр түрлі тіркестегі мағынасы бұл сөздің әрі көп мағыналы екенін көрсетеді.

§ 5. Полисемия

Сөздің көп мағыналығын полисемия (гректің көп мағына деген сөзі) деп атайды. Дәлденкірей түссек, бір сөздің әр түрлі контексте әр түрлі мағына беруін полисемия деп атайды. Мәселен, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (I том) бас деген зат есімнің бірнеше мағынасы келтіріледі: 1) адам мен айуан дүниесінің көз, мұрын, ауыз, құлақ т.б. орналасқан мүшесі; 2) шөптің, ағаштың, түрлі өсімдіктің ең жоғарғы жағы, төбесі, ұшы; 3) таудың, қырдың, мұнараның т.б. төбесі, биік жері, ұшы, ең үсті; 4) өзеннің, бұлақтың басталған жері, жоғарғы жағы; 5) таяқтың т.б. сондай нәрселердің жуандау, жұмырлау жағы (таяқтың басы); 6) балтанның, шоттың т.б. саймандардың жүзі бар жағы (айбалтаның басы); 7) бір нәрсенің айналасы, қасы (от басы, ток басы); 8) кісінің жеке дара өзі, адам (Басы аманның – малы түгел); 9) сан мөлшерін есептеу амалы, дана (қой саны – бір мың бас); 10) қызметі жоғары адам, басқару ісін жүргізуші; 11) негізгі, үлкен (Азаматтық қозғалыстың бас жауы - буржуазия); 12) бір нәрсенің бастамасы, алғашқы көзі (істің басы, қыстың басы); 13) басқарушы, жетекші (Бұл іске Мейрам бас болып келді) т.т.

Орыс тілінде де голова (бас) сөзі – полисемия: адамның дене мүшесінің бірінің аты; сан мөлшері, есептеу амалы (сто голов рогатого скота); қабілеттілік, ақылдылық, саналылық (у него голова работает хорошо); бастық, басқарушы, жетекші, қожа (всему делу голова); алдыңғы бөлімше, топ, бастаушы (голова колонны) т.б.

Сондай-ақ орыс тілінде стол – жиһаз аты; стол – тағам, тамақ (стол накрыт богато); муж – ер, еркек, күйеу (он, как муж, очень заботлив); муж – азамат, ер адам (замечательный муж древности) т.б. Сол сияқты, болгар тілінде залез – күннің батуы; залез – абыройдан, беделден айырылу; французша vert – жасыл; vert – сергек; vert – шапшаң, тік, бір бет т.б.

Ағылшынша care – қамқорлық, бас-көз болу, бағып-күту; сақтық, назар аудару; diamond – металл: алмаз, бриллиант;

шыны кесетін құрал; ромб (геом.); картаның түрі (қазақша – қиық, орысша – бубны); американ, ағылшын тілінде safe – бейсбол ойнайтын жер, алаң; safe – жарыс, жүгіріс; ат бәйгесі (бәйгеге қосу); тез, шапшаң, жылдам жүру; ағыс, ағын; жасанды көл, көлшік, канал т.б.

Немісше Zug (цук) сөзінің оннан астам мағынасы бар: қозғалыс; жүріс; процессия; поезд; ұрттам; жұтым; ауаның тартылымы; мінез-кұлық сиқы; әскери взвод; әскери эшелон; әскери қару т.б.

Полисемия – тіл-тілдің бәрінде бар құбылыс. Мәселен, орысша идти (жүру, бару) етістігінің – қырық шақты мағынасы, ағылшынның do (істеу, орындау) етістігінің – 16, чехтың mítí (ие болу, қолына алу) – 12, болгардың отбивам сөзінің – 7, башиния (Отан) сөзінің 5 түрлі мағынасы бар көрінеді.

Әдетте, тіл-тілде ертеден, ежелден қолданылып келе жатқан байырғы сөздер, сол негізгі түбірлерден өрбігендер көп мағыналы болып келеді.

Мәселен, Абай алу етістігін толып жатқан мағынада қолданады: 1) бір затты қабылдау, ие болу. (Қалбалақтап түн бойы, алып бақты бұл сорлы.); 2) бір затты қолмен ұстау. (Орамалды қуанып қолына алды, сый алдым деп халқына қайта барды); 3) жұбайлы болу, үйлену. (Ата-ананың қызметін, Алған жардың қарызын, Өтемей кеткен бейнетін.); 4) аңды қолға түсіру, ұстау. (Құсы да, иесі де қоразданар, Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.); 5) бір елді шауып өзіне қарату, бағындыру. (Жердің жүзін алуға талап етті); 6) о дүниеге әкету, өлтіру. (Сәулемді құдай алған соң, сарнамасқа не шара? Жарымды алып қор қылдың, жас өмірде тасынған.); 7) күрделі сөз құрамында жұмсалып, қосымша мағына үстейтін көмекші етістік (Сілкіне алмас жапырақ т.б.).

Алу етістігі бұл келтіргендерден басқа да сөз тіркестері ішінде толып жатқан ауыспалы мағынада қолданылады: асырап алу, атақ алу, басты бұлт алу, бойды алу, ғибрат алу, есеп алу, еске алу, жазды алу – жазды өткізу, жау жағадан алу, көзге жас алу, көңілін алу, ләззат алу, сәлем алу, шен алу, т.б.

Алу етістігінің орысшасы – брать. Орыс тілінде брать – полисемия; қолға алу, қолмен ұстау (беру перо в руки); тандау, талғау (беру тему для диссертации); қабылдау, асырау, бірге ерту (он стал брать мальчика на охоту; брать детей на воспитание); сатып алу (брать булочки в буфете); оқу, пайдалану (брать уроки) т.б.

Алу етістігінің ағылшыншасы – to take: to take a book – кітап алу; to take fish – балық аулау, балық ұстау; to take a prize – сыйлықты, жүлдені жеңіп алу; to take an offer – ұсынысты қабылдау; to take medicine – дәрі ішу т.б.

Алу етістігінің французшасы – prendre (алу, ұстау, қолдану, ішу, отыру, т.б. мағынада); немісше – nehmen: алу, ұстау, қатысу, айыру т.б. мағынада.

Полисемияның сөздің семантикалық варианты деп те атайды. Полисемияға жататын сөздердің мағыналары арасында мағыналық байланыс, жақындық болады. Мәселен, жоғарыда келтірілген ауыз, бас, голова, стол, муж сөздері мағыналарының арасында үзілмеген желі, мағыналық жақындық, ортақтық бар. Ондай жақындық, ортақтық, сайып келгенде, ауыз, бас, голова, стол, муж сөздерінің негізгі, тура, номинативті мағынасынан шығады; басқа мағыналарының сыры бұл сөздерді бастапқы, негізгі мағыналарымен салыстыра қарағанда, айқындала, дәлдене түсіп, түсінікті болады. Мағыналық жақындық, ортақтықтың болу-болмауы – бір сөзді полисемияға жатқызу немесе жатқызбау үшін басты шарт (критерий). (Мейрам бұл іске бас болып келді). Аяғыңды бас дегендегі бас – мағынасы жағынан басқа-басқа құбылыс. Жоғарыда болгар және француз тілдерінен келтірілген залез, vert сөздері де, сырттай қарағанда, бірдей дыбысталады және қазақша аударғанда мағыналық жақындықтары дәл аңғарылмайды. Олай болса, бұлар да полисемия емес, лингвистикалық басқа-басқа құбылыстар (бұл жөнінде омонимдер туралы бөлімде толығырақ түсінік беріледі).

§ 6. Сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы

Қоғамның, тілдің тарихи дамуына байланысты кейбір сөздер лексикадан мүлдем шығып қалады; ондайлар историзмге, архаизмге – көнерген сөздерге айналады; тілде

жаңа сөздер – неологизмдер жасалады; кейде лексикадағы кейбір сөздердің мағынасы кеңейс түсіп, кейде тарылып отырады.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, сөз мағынасын түрлі-түрлі амал-тәсілдер арқылы ауыстырып қолданып, молайта түсу – тілдің лексикасын сап жағынан емес, сапа жағына байытып, дамытудың өнімді жолдарының бірі.

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы құбылыстары полисемиямен де тығыз байланысты. Мәселен, жоғарыда келтірілген стол сөзінің алғашқы мағынасы – стлать (төсеу, төсеніш); бұл сөз келе-келе жиһаз аты, тағам, тамақ (стол накрыт, диетический стол), белгілі бір айналысатын мекеме (паспортный стол, стол находок) деген үстеме, жаңа мағыналар қосып алды. Екінші сөзбен айтсақ, столдың мағынасы кеңейді; стол полисемияға айналды.

Сөз мағынасы кеңейгенде, алдымен сол сөзді білдіретін ұғымның, атаудың мәні кеңейеді; сөз абстракцияланған үстіне абстракциялана түседі; соның нәтижесінде сөздің бұрынғы бірер мағынасына көптеген жаңа мағына қосылады; байырғы сөздің жаңа мағынасы әсіресе жаңа бір тіркес құрамында айқындалып, ашыла, дәлдене түседі; кейде осындай қоданыстар арқылы байырғы сөздер терминге де айналып кетеді; байырғы сөз немесе бұрыннан-ақ қолданылатын қарапайым, былайынша айтқанда, «нағыз қазақы» түбірлердің өзінен көптеген жаңа сөз, жаңа ұғым жасалады.

Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің: Жокшылықты жыр қылып, Далада қойшы зарлайды. Кімге айтса да сыр қылып, Байына жылап бармайды, – деген шумағында бай – малы көп адам, қойшының иесі, әміршісі, малды, әлді қожа, басқа біреулерді жалдаушы – қанаушы, езуші, құлданушы.

Қазірде, біріншіден, бай сөзінің революциядан бұрынғы мағыналары (малды, әлді, қожа, ие, қанаушы, құлданушы т.б.) тарылған; екіншіден, бұрыннан бар бай сөзінің мағынасы жаңа ұғымдарға ие болып, кеңейген. Оны мына тәрізді тіркестерден айқын аңғаруға болады: бай колхоз, бай село, бай өлке, бай жер, жері байдың – елі бай, т.б.

Қазақта қонаққа мүше тарту, табақ тарту дәстүрі бар. Бұл жерде мүшенің бұрынғы тура мағынасы – мал, аң-құс етінің жіліктері, бөлік, бөлімдері. Мәселен, Дәулет құсын бауыздап, аспазшы әйелге: «Бір мүшесін қалдырмай ас», - деді.

Қазақ ғұрпында табақ дегеніміз бас табақ, орта табақ, сый табақ, аяқ табақ деп бөлінеді. Күйеу табақ, құдағи табақ, қыздар табағы, келін табағы деген табақтар және бар. Олар өзінің атына, маңызына қарай еттің әр түрлі мүшесінен жасалады. Бас табаққа бас, жамбас салынуы шарт. Орта табаққа асықты жілік, кейде жамбас та түседі. Сый табаққа да бас, жамбас салынуы шарт. Күйеу табаққа бір сан жілік пен төс салынады; келін табаққа да төс және ұлтабар, жүрек түседі; қыздар табағына жүрек, бүйрек, жағымен тіл салынады; құдағилар табағында жамбас немесе асықты жілік пен сүбе болады (С.Қасиманов).

Академик Әлкей Марғұланның айтуынша, табақ – көп мағыналы сөз. Табақ ертеде дастарқан, шаңырақ, өз алдына түтін түтеткен үй, қазан асқан орда деген ұғымды да білдірген. Қазірде табақ сөзі – нақты ыдыс атауы. Ал бір табақты бір өзі жеді, – десек, табақ – метонимия.

Қазірде колхоз мүшесі, партия мүшесі, қоғам мүшесі, комитет мүшесі, кооператив мүшесі, академияның корреспондент-мүшесі (немесе мүше-корреспонденті) сияқты тіркестерде мүше – полисемия, кең мағыналы сөз.

Сондай-ақ, жарыс, күрес, құн, еңбек, тыныс, демалыс, өнеге, үлгі, шаруа, дәулет, топ, жетек т.б. сөздер бұл күнде мағынасын мүлде кеңейткен: бейбітшілік үшін күрес, қосымша құн, өзіндік құн, еңбек тынысы, еңбек жемісі, көңілді демалыс, құрметті демалысқа шығу, мол байлық, мол дәулет, ірі шаруашылық, лекторлар тобы, өнерпаздар үйірмесінің жетекшісі т.б.

Жеке сөздердің өзі ғана емес, кейбір байырғы түбірге жұрнақтар қосылу немесе сөзден сөз жасаудың басқа да жолдары арқылы да жаңа ұғымдар пайда болып, сөз мағынасы кеңейе түседі: жарыс, күрес, ұйым (ұйы+м), жиналыс (жи+на+л+ыс), басқарма (бас+қар+ма), табыс

(тап+ыс), төңкеріс (төңкер+іс), қолғабыс (қолқабыс), қолғанат (қол+қанат), қолжазба (қол+жаз+ба) т.б.

Жаңадан жасалынып, кейбір ұғымдардың термині ретінде қалыптасқан кейбір неологизмдер де кең мағыналы болып келеді: суреткер, қаламгер, талапкер, оқулық, оқырман, көрермен, баяндама, аялдама, қондырғы, саяжай, т.б.

Кейбір кірме сөздердің бұрынғы бірер мағынасы қазірде кеңейіп, тіпті жаңа сөз, ұғым жасауға себепші болды. Мәселен, соңғы кездерде арабтың хукімет сөзінің мағынасы қазақша әрі кеңейіп, әрі нақтыланып, өкімет, үкімет деген екі сөз-термин пайда болды; өкімет – орысша власть сөзінің; үкімет орысша правительство сөзінің баламасы.

Сондай-ақ, арабтың илм деген сөзінің мағынасы кеңейіп, үш сөз-термин жасалды: ғылым – орысша наука; білім – орысша знание; ілім – орысша учение.

Бір сөздің орнына екінші бір сөзді ауыстырып қолдану жолдары, мәселен, метонимия, синекдоха амалдары арқылы да сөз мағынасы кеңейі мүмкін. Мұның бір жиірек қолданылатын түрі – жалқы есімнің жалпы есімге, жалпы атауға айналуы. Мәселен, Қарабай, Қарынбай, Шығайбай, Қожанасыр, Алдаркөсе, Қодар, Жантық, Галефе, Маузер – кісі аттары; Шампан, Техас – топонимдер; апорт, херес, мадера т.б. – жеміс-жидек сорттарының аты.

Қазақ сараң адамды – Қарабай, Қарынбай, Шығайбай; мысқылшыл, сықақшыны – Қожанасыр, Алдар; дөрекі, қара күш иесін – Қодар., бір мен бірді атыстырып-шабыстыратын адамды – Жантық дей береді; галефе – шалбардың бір түрі т.т. Мұндайлар – сөз мағынасының кеңейі.

Орыс тілінде донжуан (әйел баласы атаулыға қырындап, қырғидай тиюші мағынасында), меценат (өнерді жан-тәнімен қорғаушы, қастерлеуші), квислинг (саяси сатқын), донкихот т.б. – бұрынғы кісі аты; тар мағыналы қазірде мағынасын кеңейтіп, жалпы есімге айналған сөздер.

Сөз мағынасының кеңейі – этимондар өзгерістеріне де байланысты құбылыс. Мәселен, жоғарыда стол сөзінің полисемия екенін айттық; бұл стлать сөзінен шыққан дедік. Енді бір қызығы гректің трапезе деген сөзі де стол мағынасын білдіріпті. Ал бұл сөз – трапезе орыс тіліне

ауысқаннан кейін монастырьда тамақ ішетін ортақ стол, сондай-ақ ортақ столда тамақтану мағынасын білдірген; ертеде стол – астына аяқша орнатылған тақтай, латынның *discus* – диск сөзі (итальянша *desco* – стол) болып қолданылу осыған байланысты.

Латынның *contio* дегені – әрі жиналыс, әрі жиналыста сөйлеген сөз; роман тілдеріне ауысқанда, жиналыстағы салтанатты сөз (торжественная речь) ретінде қолданылатын болыпты; испанның осы мағынадағы – *аренга*, француздың *харангуе* сөздері латынның «харенга» сынан алыныпты.

Орысша *коса* (бұрым) ертеден-ақ, осы күндегідей, өрілген ұзын шаш, ал серб тілінде жалпы шаш атаулы мағынаны білдіріпті; чех тіліндегі *Spatny* сөзі немістің *Spat* (ат аяғындағы зақым), яғни тар мағыналы сөзінен алына отырып, қазірде жаман, үлгісіз, өнегесіз деген кең деген кең мағынаға ие болған.

Сөз мағынасының тарылуы – кеңеюге қарама-қарсы процесс. Сөз мағынасының тарылуы, негізінен, адам ұғымының жалпылықтан жалқылықты саралап, даралауынан, заттар мен құбылыстардың ерекшелігін, қырсырын айқындай түсуінен, нақтылап, дәл білуінен пайда болады.

Мәселен, ұл сөзі – ертеректегі түркі тілдерінде адам баласына да, мал баласына да бірдей қатысты қолданылған полисемия.

Көне түркі тілдерінде бұл сөз оғылақ-қозылақ түрінде дыбысталған. Қазіргі әзірбайжан, түркімен және солтүстік – шығыс түркі тілдерінде оғлақ-оғлақ мағынасы – бала; хакас тілінде болақ – «мальчик» (әйтеуір ұл бала), солақ – «сынышка» (менің ұлым, кішкентай ұлым, қозым) деген мағыналарға сараланып нақтыланса керек.

Жұрағат – ертеде әйел баласы (әйел, қыз, келіншек) атаулыны білдірген полисемия. Махмұд Қашқарида ұрағат иіп ігірді – жұрағат жіп иірді сияқты сөйлем бар. Қазіргі қазақта жұрағат – ұрпақ, тұқым, өрен-жаран, бауырлас, қандас, бір тектес, көбінесе әйел-ана жағынан таралған жақындар, туыстар. Жұрағатым еді, жұрағатына барып

келді тәрізді тіркес – бұл сөздің ертеректе әйел баласы атаулыны білдіргеніне бірер дәлел есепті.

Кейбір зерттеушілердің айтуынша, жылқы – ертеректе күллі төрт түліктің аты, киік – күллі жабайы аңдар; тары – дән біткеннің ортақ аты; тон – сыртқы киімнің жалпы атауы. «Тойда тонымды бер; той – тондінікі, ас – аттынікі» осындайdan сақталып қалуы ықтимал.

Кейбір лингвистердің айтуынша, өйткені, сондықтан, тәрізді шылаулар, бүгін, биыл, өйтіп, сүйтіп, бүйтіп сияқты күрделі сөздер шынтуайтына келгенде, аббревиатуралар (қысқарған сөздер) сөз мағынасының кеңеюін дәлелдей түседі. Біздіңше, бұл келтірілгендер – сөз мағынасының таралуының мысал-деректері.

Бұл сөздер олай еткені, солай болғандықтан, бұл күн, бұл жыл, олай етіп, бұлай (былай) етіп тіркестерінен формаларын да ықшамдап, мағынасын да нақтылап отыр. Олай болса, бұлар – сөз мағынасының тарылу құбылысы.

Кейбір көмекші есімдер мен шылаулар түрлері ертерек кезде дербес мағыналы жеке-жеке сөздер болған. Келе-келе олар дербес мағынадан айырылып, басқа сөздермен тіркесіп қана қолданылады. Бұл – сөз мағынасының тарылуы. Мәселен, алды, қасы, жаны, арты, арасы, бойы, кейін, соң, ма-ме, -ақ, -мыс т.б көмекші есімдер мен шылаулар – осындай топ. Дегенмен, олардың кейбірі кей жағдайда дербестігін әлі де сақтайды: кейін кел; алдың – құз, артың – жар, арасы – ат шаптырым. Бұл тіркестерде кейін алд, арт, ара – дербес сөздер.

Кейбір лингвистер тілде сирек, көбінесе пассив лексика құрамында қолданылатын сөздерді де мағынасы тарылған сөздер деп қарайды. Шындығында олай емес. Кейбір диалектілік ерекшеліктер, әдеби тіл нормасынан ауытқушылықтар, профессионализмдер (кәсіби сөздер) – сол сөздер мағынасының кеңеюі не таралуының белгісі емес. Ондайлар – территорияға, мамандыққа, кәсіпке байланысты тар көлемде, аймақта, ортада ғана қолданылуының көрсеткіші. Әдеби тіл нормасына ене алмаған сөздерді, бір кәсіп өкілінің лексикасын басқа да мамандықтағылардан талап ету, әрине, орынсыз болар еді.

Мәселен, шиша, құбыр (шыны, бутылка мағынасында), көмбе, көмпеш (табаға пісірген нан), тана (тайынша, торпак), атжүргіш (қамшы), кемпір ауыз (тістеуік) т.б. – мағынасы тарылған сөздер емес, тар көлемде белгілі бір аймақта ғана қолданылатындар.

Сөз мағынасы зат, іс-әрекет аясының шектелуіне де байланысты таратылады. Орыстың *страсть* сөзі XVIII ғасырларда құмарлық, құштарлық дегендермен қатар, қауіп, қорқыныш, азап, уайым-қайғы сияқты бірсыпыра кең мағынада қолданылып, кейіннен ғана алғашқы құмарлық, құштарлық мағынасында қалған; чехтың көп мағыналы *пища* сөзі қазірде мал азығы деген мағынаға ғана ие болып қалған: орысша *наказание* (жазалау) сөзі бұрын ұстаздық, үйретушілік (*наставление, поучения*) деген мағыналарды білдірген; *обычай* (әдет, салт) сөзі – бұрын тәсіл, образ мағынасында да, *труд* (еңбек) – қайғы, уайым, азаптану, ауыру мағынасында, *хоронить* сөзі жасыру, қорғау, сақтау мағыналарында, гректің *диета* (өмір тіршілігі, өмір бейнесі) сөзі *диета* – тағам режимі мағынасында тарылған.

§ 7. Сөз мағынасын ауыстырып қолдану жолдары мен түрлері

Тіл өз заңдары бойынша қалыптастырған амалдары мен сөз тіркестіру тәсілдері арқылы бір сөзге алуан түрлі үстеме, қосымша, ауыспалы мағыналар туғыза алады; кейде сол бір сөзді өзінің негізгі, тура нормативті мағынасынан мүлдем өзгеше мағынада қолданып та жібереді.

Мысалға екі-ақ сөз – *мал, көкірек* сөзінен туындаған кейбір мағыналарды қарастырып көрейік.

Мал – үй жануарлары. Бұл сөздің нормативті мағынасы – малды күту, мал өсірумен шұғылдану. Мұнымен қатар Абай шығармаларына мал сөзі әр түрлі тіркеске түсіп, түрлі-түрлі мағына береді: мал бағу – кәсіп ету, күн көру, мал айту – құдай жолына садақа беру; малға бөгу – кенелу, баю, мал біту – дәулет біту, баю; жеті атасын мал өлтірген – дүние қоңыз, дүниеқор; мал қуу – мал іздеу, пайда іздеу; мал құмар – дүниеқор, мал жанды; мал табу – еңбек етіп

пайда табу; мал шашу – малын орынсыз жұмсау, шығынға бату (АТС).

Көкірек. Негізгі мағыналары – омырау тұс, кеуде, көңіл, көкей сыр, ақыл, сана-сезім; ауыспалы мағынасының бірі – менмен, өзімшіл, өр кеуде т.б.

Мұнымен қатар кейбір тіркестерде мынандай мағыналар туады: ақ көкірек – ақ пейіл, ақ көңіл, адал; ер көкірек – батыл, өр мінезді, айбатты; жар көкірек – тоң мойын, бір беткей; жел көкірек – не болса соған желігіп кететін желөкпе; зор көкірек – өр ксуде, менмен; көр көкірек – еш нәрсенің паркын білмейтін санасыз, надан; қара көкірек – пиғылы жаман, арам ниет; қау (құр) көкірек – қолынан еш нәрсе келмейтін, бос кеуде; қу көкірек – бос дәме, құр кеуде; мал көкірек – надан, топас; өр көкірек – тәкаппар, менмен, өр мінезді; шер көкірек – қайғылы-қасіретгі; көкірегі ашық – білімді, саналы; көкірегі байлаулы – көңілі бір нәрсеге орнығып, қорытындыға келген; көкірегі даңғыл – ойы анық, айқындалған; көкірегі дария – ақылы мол, ойлы; көкірегін жарды – қатты қорқытып, зәресін ұшырды; көкірегі жүйрік – сезімтал, түсінігі мол, ойы ұшқыр; көкірегі жылады – ет жүрегі езілді, егілді; көкірегі кең – кең пейілді, дарқан; көкірегі күйге толды – көңілденді, көңілі қуанышқа бөленді; көкірегі қараңғы – надан, топас; көкірегі қарс (қас) айырылды – уайымдады, қайғырып-күйінді; көкірегімен көк тіреді – аспанмен таласты; көкірегін ашты – шын ықыласпен ақ көңілін, адал ниетін білдірді; көкірегінде желі бар – көңілі көтеріңкі, мақтан құмар; көкірегінде оты бар – саналы, еті тірі, жігерлі; көкірегіне кірмеді – айтқанды түсінбеді, санасына дарымады; көкірегіне қона кетті – көңіліне ұнады; ойына дәл келді; көкірегіне құйды – ойына тоқыды, түсініп ұғынды; көкірегінен орын тепті – көңіліне ұялады; көкірегіне нан пісті – өзін жоғары санап, өз-өзінен ісініп-кебінді; көкірегіне тоқыды – есте мықтап сақтады, ұғып алды; көкірегі ояу – жақсы-жаманды түсіне білетін, сауатты, саналы; көкірегі шайдай ашылды – көңілі көтеріңкі, денесі сергіді, көкірек бітті – менмендік пайда болды, менменсіді; көкірек көзі – ой, сана-сезім; көкірек көзі ашық – зерделі, ойлы, ақылды; көкірек көтерді – ел қатарына қосылды,

дәрежеге теңелді; көкірек қақты – мақтанып даңдайсыды, өзім ғана деп паңсыды, тәкаппарланды; көкірек сарайы – көңіл күй, ішкі дүниесі (ҚТТС, 5).

Бұ мысалдар мал, көкірек сөздерінің ауыспалы мағыналарының басым көпшілігі әсіресе тілде әбден қалыптасқан тұрақты тіркестер, яғни фразеологиялық единицалар құрамына әбден сіңгендіктен айқынырақ көрініп тұр. Сонымен бірге бұл мысалдарда сөз мағынасын ауыстырудың басқа да жолдары бар. Мәселен, ақ көкірек, өр көкірек, көкірегі ашық, көкірегі дария, көкірегімен көк тіреді, көкірегінде оты бар, көкірегіне тоқыды, көкірек сарайы, көкірек көзі т.б. - әрі метафора; жеті атасын мал өлтірген, мал құмар, жел көкірек, көр көкірек, көкірегі ояу т.б. – метонимия.

Сөз мағынасын ауыстыру, дәлірек айтқанда, бір сөздің орнына екінші бір сөзді қолдану немесе бір ұғым я бірнеше ұғымды бірер-ақ атаумен білдіру түрлі-түрлі себептерге байланысты болып келеді. Сөз мағынасын ауыстырып қолданудың лингвистикалық тұрғыдан көбірек тараған мынандай жолдары мен түрлері бар: *сөз мағынасын қызмет бірлігі бойынша ауыстыру; метафора; метонимия; синекдоха; табу және эвфемизм.*

Сөз мағынасын қызмет бірлігі бойынша ауыстыру.

Қоғамның даму барысында белгілі бір заттың атқарған қызметін енді бір уақыттарда екінші немесе одан да көп зат атқарылуы мүмкін; бір кездерде белгілі бір зат нақты бір материалдан жасалды да, кейіннен дәл сол зат қызметін атқаратын, яғни соның орнына жүретін екінші немесе одан да көп зат басқа бір материалдан, тіпті бірнеше, әр түрлі материалдардан жасалуы мүмкін; кейінгі шыққан заттың алғашқы, өзінен бұрынғылардан түр-түсі де, сапасы мен мазмұны да бөлек болуы мүмкін. Бірақ, соған қарамастан, кейін шыққан зат ертеректе пайда болған заттың орнына жүргендіктен, алғашқы затқа бірілген ат-атау тілде сақталып қалуы мүмкін. Мұндай құбылыс сөз мағынасының қызмет бірлігі бойынша аталуы немесе ауыстырылуы делінеді.

Бір сөз ертеректе пайда болған, бір сөздің орнына қызмет бірлігінің ортақтығына қарай ауыстырылғанда,

метафоралар сияқты, белгілі бір ұқсастыққа негізделеді. Бірақ қызмет бірлігі бойынша ауыстырудың метафорадан басты айырмасы бар: метафоралар заттың, құбылыстың түр-түсі, формасы, көлемі тәрізді адам сезімі мүшелеріне бірден көзге түсетін жақтарын негізге алады. Соның нәтижесінде бір немесе ұқсас бірнеше зат, құбылыс бір атаумен немесе тіркеспен аталады. Ал, қызмет бірлігі бойынша ауысуда зат не құбылыс белгілері тек материалдық немесе түр-түс, формалары ұқсастығына негізделмейді: заттар мен құбылыстар формасы, түр-түсі, материалдық жағынан әр түрлі бола тұрып, атқаратын қызметтері бір болғандықтан ғана бір атаумен аталады.

Мәселен, ертерек заманда, ақша шыққанға дейін, адамзат әр түрлі затты малға айырбастап алатын; сирек кездесетін қымбат зат үшін малды көбірек беретін. Мал атаулы адамзатқа тамақ та болды; күш көлігі ретінде де пайдаланылды; айырбас өлшемі ретінде де қолданылды.

Келе-келе мал атаулығының айырбас өлшемі ретіндегі қызметін ақша атқаратын болды. Ақша – латынша *rescunia* (*rescus* - мал) *rescunia* – орысша деньги; қазақша – теңге (кейбір зерттеушілердің пікірінше, орыстар бұл сөзді түркілерден алған; деньги түріктерге орыс тілінен теңге түрінде дыбысталып кірме сөз ретінде қайта өткен). Ақшаның единицасы – рубль (сом).

Рубль сөзінің этимоны жөнінде түрлі пікір бар. Кейбір пікірлерге қарағанда, орысша рубль – үнділіктердің рупийі. Үндіше рупий – мал деген сөз; ақша единицасы. Ал кейбір тарихшылар рубль орыстың рубить (ұсақтау, майдалау) сөзінен шыққан деседі.

Ертедегі Русьте ақшаның негізгі единицасы – салмағы 200 грамдай келетін күміс кесек (гривна). Салмағына сай, ондай күмістің құны да қымбат болған (мәселен, бір күміске 200 тиін терісін сатып алуға болады екен.) Половецтер тұтқынына түскен Игорь князьды босату нарқы екі мың күміс кесек деп белгіленген көреді. Қысқасы орыстың ертедегі күміс кесегі (гривна) – рубльдің арғы «атасы». Орыс жерін жаулаушылар орыс князьдары мен шаруалар түндіктеріне ауыр-ауыр салықтар салғанда,

күміс кесектерді майдалап, ұсақтай («руббили», пополам) бастаған.; бұл бір кездегі қымбат бағалы күміс кесектерді «құнсыздандырған» («девальвация»); соның нәтижесінде ақшаның жаңа единицасы – рубль пайда болған; орыс жазбаларында «рубль» сөзі XIII ғ. екінші жартысынан бастап кездеседі; орыстардың алым-берімінде алтын (түркіше - алты) ақша ретінде жүрген; бір алтын алты сомға (рубль) теңгерілген. Иван Грозный кезінде бір рубль (сом) хақы жүз тиынға теңестірілген; монеталардың салмағы мен түрі бірдейлестірілген; ал бақыр тиындарды айналымға шығарған – Бірінші Петр.

Сөйтіп алғашқыдағы мал, аң терілері т.б. кейіннен ақша – күміс кесек, келе-келе қағаз ақша, металдан жасалған ақшалардың бәрінің атқаратыны – бір қызмет, алым-берім единицасы қызметі. Сондықтан, қағаздан немесе металдан жасалғанына карамастан, атқаратын қызметі бір болғандықтан, орыс тілінде рубль сөзі сақталып қалды.

Сондай-ақ, ертеректе жазу құралы ретінде құстың қауырсыны (гусиное перо) қолданылған; кейіннен бұл қызметті металл перо атқарды; бәлсе алғашында ақ матадан тігілген; мешок теріден (мех) істелген; жазу материалы сия – (чернила) ертеректе сұйық қара заттан (черная жидкость) жасалынған; ертеректе жер астынан, шахтадан көмір тасу үшін күш көлік ретінде иттерді пайдаланған; сондықтан немістердің көмір тиейтін вогонеткаларды Пунд (собака) деп атағанына тандануға болмайды; коньки – «везти» с конем – атпен тасу, жүргізу мағынасынан шыққан; XVI ғ. таң сәріде өз әріптестерін аралап жүріп оятатын монахтарды будильник деп атаған; сағат түрі – будильник содан қалған; орыстың стрелять етістігі «стрела» (қару, оқ) мағынасынан алынған; мануфактура (латынша «қолмен тоқудан» шыққан) – ертеректегі бастапқы мағынасына сай, мата аты ретінде сақталынып қалынған; ағылшынның sail – жүзу деген сөзі бастапқыдағы sail – парус сөзінен шыққан; флот – суда жүзетін кемелер атауы; келе-келе самолетке қатысты мағынаға да ие болған (аэрофлот); француздың десбаркадер деген сөзі – пристань; поезд келіп тоқтайтын платформа мағынасында; осыдан вокзал сөзі келіп шықты:

темір жол вокзалы, су жолы вокзалы (пристань), аэровокзал дегендердің атқаратын қызметі бір. Сондықтан бәрі де вокзал деген бір-ақ атаумен аталатын болған.

Метафора (гректің *metaphora* – ауысу, ауыстыру мағыналы сөзі) – белгілі бір ұқсастықтарына қарай екі я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен аталуы. Бұл жерде ұқсастық дегеннің ұғымы кең; заттар мен құбылыстар түр-түсі жағынан ұқсас болып келуі мүмкін; көлемі аумағы дәл бірдей болмаса да әйтеуір бір формасы ұқсас болуы мүмкін; бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір сөз тіркесі құрамында қолданылған екінші бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ, екеуіне де ортақ жәйт – жалпы бір ұқсастықпен аталуы.

Мәселен, адамның басы дей отырып, тобенің басы, таудың басы, жұмыс басы, бұлақ басы дей береміз; көйлектің етегі дей отырып – таудың етегі; қыздың төркіні дей отырып, сөздің төркіні дей береміз. Мұндағы бірінші тіркестегі сөздер – өздерінің тура мағынасында, соңғы тіркестегі сөздер ауыспалы мағынада тұр. Соңғылары – метафоралар. Оның себебі – соңғыларында екі немесе одан да көп зат, құбылыстар әр түрлі атаумен аталмай, бір-ақ сөзбен аталып тұр.

Шынтуайтқа келгенде, көлемі мен материалы, мазмұны жағынан төбе мен таудың басын адам басымен ешбір салыстыруға болмайтыны түсінікті; ал жұмыста немесе бұлақта «бас» деген мүлдем жоқтығы аян. Сөйтсе де, мұндайлардың әрқайсысы әр түрлі сөзбен аталмай, бір-ақ сөзбен айтылуында бір заңдылық бар. Ол ұқсастық заңдылығы. Мәселен, көйлектің етегі бір-екі немесе бірнеше метр-ақ болсын дейік, ал таудың етегі ондаған, жүздеген шақырымға созылады. Бірақ көйлектің етегі мен таудың етегіндегі сәл ұқсастық – екеуі де екі заттың ең төменгі жағы, төменгі бөлігі.

Метафора – тілдің суреттеме, көркемдегіш, бейнелеуіш құралдарының ең бір өнімдісі. Мысалдар: Ақылыңа сөзің сай, Сіз – жалын шоқ, біз – бір май; Ыстық сөзің кірді ішке, май тұрама шыжымай?! Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі; мұндасқанда

қалмайды көңіл кірі; көңілдің жүгін қиял қып, ызаға тұтқан бой мең-зең; Сепісерге жан таба алмай, сенделеді ит жүрек; Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға, Бермек болған айғырдың көзі қайда? Көзді көрсең – бересің, тайсан – таныш, Алдамшы атанғанның несі пайда? Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа, Адам ойы түрленіп ауған шақта; Жастықтың оты жалындап, жас жүректе жанған шақ (Абай).

Келтірілген мысалдардағы сіз –шөк, біз –май, сөзің кірді ішке, дүниенің кілті, көңіл кірі, көңіл жүгі, ит жүрек, көз, көңіл құсы, жастықтың оты – поэтикалық метафоралар, Абайдың өзіне тән көркемдегіш құралдары. Мұндай қолданыстар сөзге өң, көрік береді; ойды жеріне жеткізіп айтуға себепкер болады.

Метафора негізінде туған ауыспалы мағына тілде қалай болса солай қолданыла бермейді, тілдегі әбден орнығып, қалыптасқан нормалар шегінен ауытқып кете алмайды. Дегенмен метафораларды, сондай-ақ жалпы тілдің бейнелеуіш және көркемдегіш құралдарын қолдануда әр автордың өзіндік тәсілі, шеберлігі болады.

Бұдан аңғаратынымыз: екі немесе бірнеше затты (құбылысты) бір ғана атаумен ағайтын таза тілдік – лингвистикалық метафоралар болады (адамның басы – таудың басы); өмірде реальды түрде болмайтын, тілдегі сөздер мен сөз тіркестері мағынасын әрі дәл, әрі сапалы, әдсійі астарлы, бейнелі түрде шындай түсу мақсаты үшін қолданылатын таза әдеби – поэтикалық метафоралар болады. Соңғы келтірілген мысалдар, міне, сондай, көркем – әдеби, поэтикалық метафоралар.

Таза лингвистикалық метафоралардың қолданылу заңдылықтары мен себептері, негізінен мына төмендегі тәрізді болып келеді:

1. Тіл-тілде сөз (сөздер) заттар мен құбылыстардың түр-тұлғасы (формасы) ұқсастықтарына қарай бір атаумен алмастырылады: адамның көзі – иненің көзі; адамның бері – сүттің беті, істің беті; қайықтың тұмсығы – ит тұмсығы т.б.

2. Сөздер дыбысталу жақындығы жағынан да алмастырылады: вост волк – вост ветер (қасқыр да ұлиды, жел де ұлиды); барабанит солдат – барабанит дождь т.б.

3. Заттар мен құбылыстар әсері арқылы пайда болған эмоционалдық байқаулар мен аңғарулар нәтижесінде сөз атаулары алмастырылады: баран (дәл мағынасы - қой) – ештемеге көнбейтін, томаға тұйық, ақымақ – айтқанға көнбейтін, айдауға жүрмейтін адам; змея – қырсық, зұлым адам (коварный, ехидный человек); зерно пшеницы – рациональное зерно; теплый день – теплый прием, теплый взгляд, светлый день – светлая мысль т.б.

4. Кейбір метафоралар әр түрлі, тіпті алуан-алуан, кішігірім ұқсастық, сәйкестік негізінде де алмастырылады; кейде жан-жануар, аң-құс ұқсастықтары да метафора ретінде де қолданыла береді; зат пен құбылыстың табиғи ерекшеліктеріне, қызметіне қарай ұқсастықтарға сай мағыналық орталықтар да метафора ретінде пайдаланыла алады: орысша кузнечик (шегіртке) кішкентай, бала ұстаның (маленький кузнечик) еңбек-қималы үніне ұқсас дыбыстар шығаратынына байланысты аталған; украин тілінде коник (шегіртке) кішкентай, құртақандай ат тәрізді, дегеннен алынған; французша la sauterelle (скакунок) – шауып кететін деген мағынада, латын тілінде sieanzis (сенной козел) шөпте жүретін ешкі, текешік деген мағынадан шыққан; қазақ-орыс тілдерінде серік (спутник – жердің жасанды серігі) – тілде бұрыннан бар сөздің жаңа мағынаға ие болуынан, онда да қызмет, сөз мән-мазмұны ұқсастығы негізінде пайда болған метафора.

5. Қазақ және орыс тілдерінде кейбір кісі аттары (ономалар), елді-мекен аттары (топонимдер) т.б. метафора негізінде қолданыла береді; Үміт, Үмбет, Ұмыттық, Ұлболсын, Тынышкүл, Вера, Надежда, Люда, Любовь, Қызтуған, Қамыскөл, Алтай, Қарпық, Қуандық, Бегендік, Сайдалы, Бекбау, Мінәсін, Тұтқыш, Тойдым, Қарашаш, Шаңкүл, Миргородовско, Луговая, Дубовское, Савва, Пресенко, Яковенко, Романовых, Қыземшек, Бескемпір т.б.

6. Жоғарыда аталғандай, метфоралар көбінесе сөз мағынасын бейнелеуші, көркемдеуші құрал ретінде қолданылады. Онда да әйтеуір бір ұқсастыққа негізделеді: орысша змея – қырсық, зұлым адам дедік: қазақша мұндай

мағына сұр жылан, қу адам – қу түркі сияқты тіркестерге сай келеді; немісше *der Fuchs*, ағылшынша - *the fox*, французша - *le renard*, полякша - *lis*, қазақша иненің көзі – адамның көзі, орысша ухо человека – учко иголки, ағылшынша – *eye*, французша *oil*, орысша горлышко – бутылки; ағылшын, поляк тілдерінде мойын (*the neck szyika*); нос чайника орыста адам мұрнына ұқсастығынан аталған, ал французша *le bec* құс тұмсығына ұқсатудан шыққан; шошқа (свинья) – кейбір тілдерде әрі ұсқынсыз адам; моральдық жағынан тұрақсыз, азып-тозып біткен адам; болгарша дупка - әрі тесік, әрі шұңқыр, орысша схватить за руку – схватить мысль, ағылшынша *to grasp* (бұрын айтылған пікірді, ойды «қармап қалу»), взял книгу – взял за правило - *to take*, гнет (ауырпалық) – ағылшынша *threat* (ертеректе «бұқара халық»), «әскер» деген мағыналары болған).

Метонимия (гректің *metonymia* атын өзгерітіп атау мағыналысөзі)– белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән-мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы. Метонимияның метафорадан айырмашылығы мынау: метафора, негізінен ұқсас екі зат немесе құбылысты бір-ақ атаумен (сөзбен) атаса, метонимия ойда сақталынып тұрған бірер сөзді айтпай-ақ, ол сөзді екінші бір сөз мағынасына сыйыстырып жібереді. Ондайда екі немесе одан да көп сөз мағынасын сол сөздер орнына қолданылған бір-ақ сөзден оп-оңай аңғарылады. Оның себебі – метонимия халық тілінде ертеден бермен қарай қалыптасқан ұғымдарға сәйкес жасалынады.

Мәселен, Сәкенді оқыдым десек Сәкеннің шығармаларын оқыдым дегенді аңғарамыз. Дина жеңгейдің дастарханы мол екен, – десек Динаның стол жапқышының көлем-мөлшерін айтпаймыз; тағамы мол екен немесе Динаның қолы ашық, барын аямайды деген мағынаны ұғамыз. Олай болса, дастархан сөзі ауыспалы, бейнелі мағынада қолданылып тұр. Сонда бұл сөйлемдердегі оқыдым, дастарқаны дегендер метонимия.

Ал сөйлемдерді Сәкеннің кітабын оқыдым, Дина дүкеннен үлкен дастарқан сатып алды, – түрінде құрсақ,

оқыдым; дастарқан сөздері метонимия бола алмайды. Өйткені бұл сөздер өздерінің тура мағыналарында қолданылып тұр.

Қырда айқасты балға, орақ! Құшақтасты көп тұмақ! Айқайласып тас атып, Жабылды өңшең жұлма тон (І. Ж). Ал тағы бір кезде үй-іші мез-мейрам болып отырғанда, жабырқап, түнеріп, мең-зең болып үндемей қалатын да әдеті бар, үй-іші осы әзілмен ілесе тегіс Әйгерімге қарады (М.Ә). Қайлашылар айына бір қара табатын көрінеді. Жалда жүргенде жылына бір қара таппайтын едік... деп күні бұрын тойып отыр (Ғ.Мұст.). Бұл сөйлемдердегі метонимиялар – балға, орақ, көп тымақ, жұлма тон, үй іші, бір қара. Бұлар негізінен зат атаулары (ту, жалау), адамдар, кісілер, ата-ана, аға-іні, бір өгіз (жылқы) мағыналарында қолданылып тұр.

Заттар аты кеңістік немесе уақытқа қатысты байланысы негізінде де алмастырыла береді: бірінші курс – алғыр курс; шетінен «қасқыр», айтқаныңызды «қағып алады»; бір сабаны бір өзі ішеді, екі кесені бірден тартып жіберді; бір табақты бір өзі жеді т.б.

Метонимия бойынша ауыстырғанда заттың өзі ғана емес, оның ұғымы да өзгеріске түсуі мүмкін. Мәселен, орыс тілінде бюро деген сөз мағынасының өзгеріс жайы мынандай: француздың bureau сөзі алғашында түйе жүнінен тоқылған мата деген мағынаны білдірген; одан соң бұл сөз сол матамен көмкерілген (сондай мата жабылған) стол деген, кейіннен сондай столдар қойылған бөлме, одан кейін сондай столдар қойылған мекеме, бөлім (машина бюросы, конструкторлық бюро), одан барып сол мекемеде қызмет етуші адамдар (бюро мүшелері түгел жиналды), ең соңында сол адамдардың мәжілісі деген метонимиялық қолданысқа жетіп отыр.

Кейбір заттар мен бұйымдар алған рет қай жерде өндірілсе, сол жердің атымен аталған: Кашемир (мата аты) – Индиядағы қала, Тюль – Франциядағы тulle қаласының аты; Каленкор – Индияның Калькутта қаласы атынан алынған; қаракөл елтірісі – Бұхарадағы Қаракөл алқабының аты; бұл елтіріні француздар astracan дейді: біздің Астрахань қаласының аты; Бастон (мата) АҚШ-тағы қала; Шевиот

(мата) – Шотландиядағы қала; Шампан – Париж маңындағы провинция; гавана (сигареттің бір сорты) – Куба астанасы Гавананың аты; панама (бас киімнің бір түрі) – мемлекет аты т.б. Мұндай метонимиялар географиялық немесе этнографиялық деп те аталады.

Кейде жалқы есімдер әсіресе кісі аттары және оның қоғамдық мәні бар қызметі, ғалымның аты және оның ойлап тапқан жаңалығы т.б. метонимияға айналады: Карл (великий) – король; Цезарь – цесарь (царь-патша), батист (бәтес) – тоқымашы Батист Шамбрэнің, пастеризация – француз ғаламы Луи Пастердің, ампер – француз физигі Андре Мари Ампердің, гильотина (дарға асу, өлтіру құралы) – Гильотен деген дәрігердің, гобелен (көркемдеп, әшекейлеп тоқылған кілем) – париждық Жан Гобеленнің, реглан (киім пішу үлгісі) – ағылшын лорды және генералы Фицрой Регланның, маузер, браунинг, форд, паккард, макинтош, френч, галифе т.б. – осы құралдар мен заттар авторларының есімдерімен аталады.

Орыс тілінде де сөз мағынасын метонимия негізінде алмастырудың түрлері өте көп. Мәселен, заттың өзі мен оның ішіндегі зат атаулының бірдей аталуы: разбить стакан – выпить целый стакан; деревянный дом – принять в свой дом; светлый класс – хороший класс т.б; соңғы бір зат алғашқы бір заттың атауымен аталуы: блюдо – ас ішетін ыдыс (посуда), блюдо – тағам; бумага – қағаз; бумага – ресми документ: немісше Blatt – бір парақ қағаз; der Blatt – листок, газета; kragen – материал аты; kragen – анатомиялық атау (жаға); белье – ақ мата; белье – бұйым, киім т.б.

Қазақ және орыс тілдерінде аса кең тараған метонимиялық ұғымдар мына сықылды тіркестерде көбірек ұшырасады; Әуезовті оқыдым; Құрманғазыны тартып отырып сөйледі; Пушкинді жатқа біледі; қолында – Сәбит Мұқанов; Третьяковканы аралап кетті; Айвазовскийді қызықтап тұр; Чайковский құлағының құрышын қандырды; спортшылар арманы – Медеу т.б.

Метонимиялық қолданыстар кейде сөз мағынасының кеңеюіне немесе тарылуына себепкер болады; орысша квас – ергеректе ашыған тағамның жалпы атауы (ашыған

сүт, іріген сүт т.б.) қазірде бір ғана тағам аты; пиво – сусын атаулының атауы, қазірде сусынның бір түрі; немісше fahren – ертеректе «қозғалу», «жылжу», қазірде – «жүру», «бару» (ехать), ағылшынша meat – ертеректе «тағам», «тамақ», қазірде – «ет» (мясо); room – ертеректе «кеңістік» (пространство), қазірде – «бөлме» (комната), comrade – ертеректе бір бөлмеде бірге жататын адам, қазірде – жолдас, дос, серіктес т.б.

Синекдоха (гректің synecdoche – бірге жобалап, нобайлап, шамалап, түсіну мағыналы сөзі) – бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні немесе керісінше, жалқының орнына жалпыны, бөлшектің орнына бүтінді қолдану негізінде сөз мағынасын алмастыру амалы. Кейбір лингвистерше, синекдоха – метонимияның ең көп тараған түрінің бірі.

Мәселен бір адамда бір-ақ бас болатыны белгілі. Сөйте тұра, қазақ: – Басың нешеу? – деп сұрайды. Төрт-бес жанбыз ғой... – деп жауап береді. Төрт-бес тұяғымыз бар десе, төрт-бес қой, ешкім бар деген сөзі. Бас екеу болмай, мал екеу болмайды. Қазан басында қаптаған ақ жаулық; көп бастар шұлғысып, көп сақалдар шошандасып қалды. Шекесі шығыңқы домалақ бастар, бүйірі созыңқы ұзын бастар, өнерге біткен ашық маңдайлар, өнерсіз еті қалың маңдайлар екі жыл бойы алдымнан кеткен жоқ (Ғ.Мұс.). Жат хабарды Жігітек алғаш естіген жерде бірталай ақ сақал, қара сақал боп, Оралбайды қатты кінәлағанын да білді (М.Ә). Көп қорқытады, терең батырады; Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар (М.). Тұмсықтының тамағы шокуменен табылар, өнер-білім дегенің оқуменен табылар (Ы.А.). Артымыздан қол жетті.

Бұл сөйлемдердегі бас, жан, тұяқ, бастар, маңдайлар, сақалдар, ақ сақал, қара сақал, көп, бірді, мыңды, тұмсықты, қол дегендер – синекдоха, олардың кейбірі мал (тұяқ), қалғандары негізінен, адам, адамдар, қарттар, жасгар, әскер деген сөздердің орнына жүріп соларды алмастырып тұр; кейінде бүтіннің, тұтастың орнына бөлшек, кейінде жекеше мағына орнына көпше форма қолданылып тұр.

Синекдоха да, метафора, метонимия сияқты, троптың – сөзді, сөз тіркестерін мәнерлеп, көркемдеу құралының бір.

Синекдоха негізінде алмастырылған сөздердің мағынасы кейде кеңейіп, кейде тарылуы мүмкін. Мәселен, ертеректе орыстар шеттен, басқа елден келгендердің бәрін – немістер, ашыған, ашытылған азық-түлік атаулыны – квас, ішетін сусын атаулыны пиво деп атаған болатын дегенбіз; қазірде неміс – неміс халқы адамы; квас, пиво – сусынның бір-бір түріне ғана: орыс тілінде бұл сөздердің мағынасы тарылған; орысша Все флаги в гости будут к нам дегенде, флаги «корабльдер» орнында тұр, ағылшынша the foot (фут – аяқ; ноги) – жаяу әскер («пехота») деген сөз. Мұнда флаги, the foot сөзінің мағынасы кеңейген.

Синекдохада көпше форманы қолданбай-ақ, сөзді жекеше түрде айту арқылы көптік, жинақтық мағына білдіріледі: И слышно было до рассвета, как ликовал француз (Лермонтов). Мұнда әңгіме бір француз емес, көп француз, яғни француздар туралы. Покупатель! Будь вежлив с продавцом! Бұл мысалда да жинақтық, көптік мағына жекеше форма арқылы түсінікті болып тұр.

Синекдоха кей адамның психологиялық кезеңдеріне де байланысты ауыстырыла береді: Пора! Перо покоя прости... (Пушкин). Мұндағы пероның мағынасы – жаза-жаза шаршадым... Егерде сөз тіркесі писать пером (каламмен жазу) түрінде қолданылса перо синекдоха болмаған болар еді.

Қазақтар: жақын жер, алыс жер, алыс смес деу орнына тиіп тұр, таяқ тастам жер, «әу» дем жер, – десе, орыстар: «Отсюда рукою подать» дейді. Бұл да синекдоха.

Синекдоха кейде сықақ-әзіл, қылжақ, қомсыну, ерсі көру тәрізді мағына аңғарту үшін әдейі қолданылады: ондайда кейде адамның түр-тұлғасы, киім пішіні де еске алынады: Әй, дударбас! Әй, қисық! Әй, түлкі тымақ, сен берірек келші... Вдыхают рыжие панталоны. Так контрабас пил чай вприкуску, а флейта внакладку. Флейта спала с огнем, контрабас – без огня (Чехов). Бұл мысалдардағы синекдохалар – дударбас, қисық, түлкі тымақ, панталоны

– адамдар; контрабас, флейта – музыкалық инструмент түрінің маманы.

Орысша чуйка – погромщик (черносотинец, адам өлтіруші); гороховое пальто – патша күзетінің тыңшысы, красная шапочка – ертек, ертек аты; қазақша қызылбас, қарақалпақ – халық аты; алмұрт – жеміс, алмұрт өсетін ағаш; шабдал – жеміс, шабдал өсетін ағаш; қазақ ұғымында сараң адам – Шығайбай, Қарынбай, Қарабай т.б.

Сөз мағынасын ауыстырып қолдану амалдары (метаформа, метонимия, синекдоха т.б.) эмоционалды бояулар, сипаттармен, тандану, жалыну, жалбарыну, сыйлау, еркелету тәрізді сезімдермен байланысты болып келеді. Соның нәтижесінде сөз мағынасы бірсыдырғы өзгеріске түсуі, «қырланып, сырлануы» мүмкін.

Мәселен, кейбір славян тілдерінде лихой (желөкпе жігіт, әпербақан шофер мағынасында) – жауыз, мейірімсіз, ашулы, кекті, бақытсыз; чех тілінде – lichu «жалған», жасанды; осы түбірден шыққан – lichotiti – мадақтау, мақтау деген сөз; серб тілінде замука (мука – азап сөзінен шыққан) – табыс, жалақы, еңбек ақы (заработок); болгарша печал – қайғы, уайым, мұң; печа – қамқорлық, печеля – баю, қалтасын толтыру, тауып алу, чех тілінде padobro (добро сөзінен шыққан) – мүлдем, бүтіндей толық; славян тілдерінен латын тіліне ауысқан vesels (көңілді) сөзі таза, сау, денелі, зор деген мағынаға ие болған: ағылшынша sanctimonious сөзі алғашында киелі, қасиетті, әулие деген мағынада болып, келе-келе жәдігөй, екі жүзді (ханжеский) мағынасына ауысқан; французша chetif – мансапқор, атаққұмар, даңғой; жүдеу, арық «қылдырықтай болып қатып қалған»; аянышты, құртымдай, ал мұның төркіні - латынның captivus («тұтқын») деген сөзі; captive француздан ағылшыншаға caitiff түрінде өтіп, сорлы байқұс, бишара деген мағынада қолданылатын болған.

Сондай-ақ, орысша көп (много), өте (очень) сөздерінің арғы мағынасы – күш, қуат. Мәселен, қазіргі украинша в нього сила грошей – оның ақшасы көп; чехша – тос – «өте»; қуат, күш, өкімет (могущество, сила, власть) ертеректегі орыс тілінде гомоля – көп; өте; орыс диалектілерінде

огомоля – әлсіздік, талу, талып қалу; полякша да *duzo* – көп, өте; *dozy* – үлкен, күшті; *duzacsie* – күресу; латынша *valde* – көп; *validus* – күшті, зор, денелі т.б.

Бірсыпыра тілде таңдану, қорқыныш, сүйініш ұғымдарының біразы алмастырылған мағыналы сөздер арқылы беріледі: серб тілінде *чудо* – бәле, қырсық, бақытсыздық; таңқалу, таңғалыс; орысша *пропасть* – (тұңғиық, шыңырау) – терең, түпсіз, ұшы-қиыры жоқ; құру, жойылу, жоқ болу, опат болу; чех тілінде *srousta* – құрқол; полякша – *huk* (айғай-шу, тарсыл-гүрсіл мағынасынан алынған) – көп, үйме, үйінді; *zgraja* (айғай-шулы) – үйме, үйінді; жиын, тобыр; немісше *sehr* «өте»; этимологиялық жағынан *sehr* сөзі *versehren* – жаралау, зиян келтіру мағынасынан шыққан.

Қазақша қозым, құлыным, құлыншағым, қарашығым, көгершінім, сұмдық жаман, сұмдық қорқыныш, керемет жақсы, асқан сұлу, ғажап (Таңғажайып, бұл қалай хат...) т. б. осы сияқты тіркестердің қалыптасуынан да сөздерді ауыстырып қолдану жолдарының әсері аңғарылады.

Табу және эвфемизмдер

... Баяғыда Аюбай, Түлкібай, Итбай деген үш ағайынды адам өмір сүріпті. Бұлардың отырған ауылы терең сайдың ішінде екен. Күндердің бір күнінде ағайынды ақсақалдар үйінде әңгіме-дүкен құрып отырады. Бір кезде ауылдың иттері жабыла үріп, шулап қоя береді. Төрдегі ақсақалдың бірі босаға жақта күйбеңдеп жүрген келінге – Шырағым, иттер неге үріп кетті, байқап келші, - деп жұмсайды. Келін жүгіре басып далаға шыкса, ауылдың арт жағында үлкен бір аю түлкіні қуалап барады екен де, иттер соған үріпті. Үйге қайта енбек болған келін кенет: «Япыр-ау, мұның бәрі аталарымның аты ғой, қалай атасам екен?» – деп, қысыла ішке енеді.

– Иә, балам, иттер неге үріпті? – деп сұрайды ақсақалдардың бірі.

Сасқалақтаған келін:

– Ауыл сыртында, аршалы бетте, атакем тәтекемді зыттыра қуып бара жатыр екен, осы ауылдағы жәкемдердің бәрі соларға қарап үріп жүр, – депті («Қ.әйелд.») Бұл – табудың нағыз тамаша көрінісінің бірі. Мұндағы атаеке деп отырғаны – Аюбай ақсақал; тәтекесі – Түлкібай қария; Жәкемдері – Итбай шал.

Ескі әдет-ғұрып бойынша, келіндер қайын ата, қайын інілерінің дәл атын атай алмайды, басқашалап келтіреді. Мұндай әдет-дәстүр түркі халықтарында ертеректен бар: Сылдыраманың ар жағында, сарқыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге білеп-білеп жіберіп бауыздап келдім, – депті бір келіншек қайын енесіне. Мұндағы сылдырама – қамыс; сарқырама – өзен; маңырама – кой; ұлыма – қасқыр, жаныма – пышық; білеме – қайрақ. Сонда бұл келіншектің Қамысбай, Өзенбай, Қойшыбай, Қасқырбай, Пышақбай, Қайрақбай тәрізді қайын ата, қайын інілері болғаны.

Табу – индонезия тілінен алынған термин; тыйым салу деген сөз. Меланезия мен Полинезияда бұл сөздің қапу, тапу, тампу деген синонимдері бар. Олардың да мағынасы – тыйым салу. Табу құбылысы адамзаттың әлсіз кездерінде туған; ең алдымен этнографияға, адамзаттың діни наным-сеніміне, әлденеге сиынуына байланысты. Ерте замандардағы соқыр сезім мен сенім, адамзаттың әр нәрсеге, әр құбылысқа табынуы, олардың ең киелі, дүниедегі ең күшті күдірет деп санауы тіл-тілде өз ізін қалдырған. Қазіргі кезде табу халықтар салт-санаты мен тілінен мүлдем шығып қалды деуге болмайды. Тіл-тілде, ел-елде, жер-жерде табу ізі әлі де бар. Бірақ анық бір ақиқат: табу – түптің түбінде, келешекте жойылатын құбылыс. Оған себепкер – қоғамның ілгері қарай дамуы, ғылым мен техниканың қарыштап алға басып бара жатқан прогресі, адамзат сана-сезімінің оянуы мен жаңаруы, адамзаттың өмір талабына сай нық басуы.

Табу алғашқыда мифологиялық сенім-наным, қорқыныш – сезімдерге байланысты қорытынды тұжырымдар жасау нәтижесінде пайда болған. Осындай белгілі бір себептерге сай, тіл-тілде кейбір сөздер мен сөз тіркестерін өзінің тура

атымен атамай, басқаша екінші бір келтірінді сөздермен, кейде мүлдем тұспалдап, алмастырып жеткізетін болған. Ақиқаттың, ең басты принципі – сол құбылыс пен заңтың өзінің дәл атын атауға тыйым салу.

Зерттеушілердің айтуынша, табудың алғашқы шыққан жері, түп-төркіні, «отаны» - полинезия тайпалары. Полинезиялықтардың қоғамдық өмірде бұл құбылыс күні бүгінге дейін мол етек алған; оның өзі полинезиялықтардың қоғамдық прогреске жетуіне, халқының көзі ояна түсуіне қол байлаудың бірі болып отыр десе де, асыра айтқандық емес.

Мәселен, журналист М.Домогацких «Правда» газетінде (VI, 1972) мынандай бір хабар бар: Индонезия астанасы Джакартадан 150 шақырымдай жерде, Батыс Ява тауларында бадуй (қазақша бәдәуи болуы керек. - Ә.Х.) атты тайпа мекен тепкен. Бірақ Ява аралдарындағы тұрғындардың бірде-бірі: мен бадуйлықтарды немесе бадуйды көрдім деп өмірде бір айтпайды. Оның себебі бадуйлар тайпасының заң-дәстүрі бойынша, басқа ел (тайпа) адамдары өкілі бадуйлар жеріне аяқ баспауы, аттамауы керек; ал бадуйлардың өздері өз аулынан бір қадам аттап шықпайды; бір тәулікке болса да басқа жерге бармайды; тек өз қонысы – өз жерінде өсіп-өркендейді.

Бадуйлар бамбуктан жасалған үйлерде (лашықтарда) тұрады: оларды – үйлерін сваялар деп атайды; адамдары осы заманғы жаңалықтардың бірде-бірін қабылдамайды; ондайлардан үрке қашып, жиренеді. Мәселен, астыға төсенетін матрац, ас ішер тарелка, сусын ішер стакан, жағар керосин мен свеча сияқтылар – олар үшін тағы құбылыс. Бадуйлардың ежелгі заңы бойынша, төрт түлік мал ұстауға болмайды; жеріне ағаш не өсімдік отырғызып, егін егуге болмайды; жол салуға болмайды; ыстық тамақ, яғни тамақты пісіріп жеуге болмайды; ең ауыр күнә – хат танып, қағаз оқи білу. Индонезия өкіметі бұл жерге мектеп салмақшы болып қаншама әрекеттенсе де, әзірше ештеме шығара алмай отыр.

Бұл – нағыз табуға байланысты құбылыс, артта қалудың табуға негізделген нәтижесі.

«Әр елдің заңы басқа» дегендей, Британ Колумбиясы индеецтері тек қана балықпен күнелтеді; балық жеп жүріп, қарны тоймағандай, аштыққа ұшырағандай сезінсе, балгер (колдун) балық түрлес қаракшы (чучело) алып шығып, балық аулар жерлерге лақтырады екен; Мадагаскар аралында (қазіргі Малыгаш республикасы) кірпікшешен етін жеуге тыйым салыпты; оның етін жесе, кірпікшешен сияқты, қорқақ та, қорғаншақ болып қалады; Австралияның аборигендерінше (ежелгі тұрғындары), өз ата-бабасының, тайпасының атымен аталатын, солардың атына байланысты болып келетін аң-жәндік етін жеуге болмайды; ондай аң-жәндікті атуға, өлтіруге болмайды; оның себебі оларша, өздері осы жан-жануарлардың арғы тегі, ата-бабаларынан жаралған.

Эвфемизм – гректің *euphemismos* – жақсылап, сыпайылап айтамын сөзінен алынған термин. Сырттай қарағанда эвфемизм – тілдегі табудың бір көрінісі, синонимі. Шынтуайтына келгенде, дәл олай емес, бірақ табуға жақын құбылыс. Эвфемизм – бір затты не құбылысты я болмаса бір уақиғаны сыпайылап айтып жеткізу амалы; адамның көңіліне келмейтіндей, жұқалап, жайдарылап, майдалап, іштей ренжіп тұрса да, рахаттана баяндағандай айта білу тәсілі.

Шынында, эвфемизм – мағына ауыстырудың сөз тапқырлыққа байланысты өнімді түрі. Табу – түптің түбінде, күндердің күнінде жойылатын құбылыс, ал эвфемизм – тілдің көркемдегіш, бейнелеуіш құралдары ішіндегі болашағы мол түрінің бірі.

Табу мен эвфемизмдердің бір кездерде діни ұғымдарға, наным-сенімдерге, қалыптасқан салт-санаға, дәстүрге байланысты шығып, халық тілдерінде қалдырған іздері әлі де бар дедік. Солардың бір тобы – аң, жануарлар, түрлі ауру-сырқауларға, ат-ныспы (ономалар) атаулыға, түрлі зиян, қиянат келтіреді-ау деген қорқыныштарға орай туғандар.

Мәселен, ертеректе ата-бабамыз қорыққанынан қасқырдың дәл атын атамай – қаракұлақ, ұлыма, итқұс; жыланды – түйме, түймебас, камшы, ұзынкұрт; жолбарысты да қаракұлақ деп атапты; моңғол қазақтары елік атып алдым

деу орнына жирен атып алдым дейтін көрінеді; қазақтар қандаланы «қызыл, сасық, кебек» деп те атайды екен.

Әлсіз, шарасыз адам әр аурудан қорыққан. Сондықтан көбейіп кетпесін, жайылмасын дегендей, орысша корь (қызылша) ауруын – қызыл көйлек, мейман, қонақ, әулие, қорасан т.б.; қатты кесел ауруды – бір нәрсе көрінген, бір нәрсенің салқыны тиген деп бүркемелейтін; шайтанды – теріс табан, шимұрын; жай түсті – жасыл түсті; күн батты – күн байыды; мал суалды – мал байыды дейтін.

Дінге сеніп, наным-сенімге берілгендіктен, әлсіздікке байланысты адамзат өз атын да тура атамай, басқашалаған кез болған: Жынды бала, Тентек бала, Жаман бала, Ұры бала, Қара шаш, Қой көз, Алтын шаш, Ұзын шаш, т.б. – әрі ұқсату, әрі көз тимесін дегендік.

Кісі аттарына байланысты эвфемизмдер мына сықылды болып келеді: ауылдағы үлкен кісінің аты Жоламан болса – Соқпақ жол; Сүттібай болса – Желінді уыз; Бұқабай – Сүзебай, Өгізбай; Қарабас – Боран шеке; Сарыбас – Шикіл шеке; Сары – Шикіл; Бейсембі – Күн жұма аттас; Көжекбай – Қоян ата; Үзікбай – Дөдеге; Жамантай – Жайсыз тай; Ақбай – Қылаң ата; Түңлікбай – Қайырма; Қозыбақ – Кене; Жусанбай – Сыбақ; Қойлыбай – Жандық ата; Қамшыбек – Ат жүргіш; Бүйенбай – Жуан ішек; Еламан – Халық есен; Асубай – Тарпаң; Асыл – Бекзат ата; Ақылбай – Ой ата; Мергенбай – Атқышыл; Жылқыбай – Туар; Тышқанбай – Қаптесер т.б.

Жас әйелдер күйеуінің ағасының балаларын өз атымен атамай, жалпы есіммен атаған: молда жігіт, сылқым жігіт, тетелес, еншілес, әкежан, төрем, төре жігіт, мырза жігіт, бойжеткен, ерке қыз, кішкене, аппағым, айдарлым, шырақ, бөпежан, тұлымдым т.б.

Кейде адамның бет-пішін, кескініне, мінез-құлқына лайықты сөздермен де атаушылық болады: бауырсақ, айыр сақал, төрт сақал, көк көз, сақау, қасқыр көз, теке сақал, ши бұт, қосауыз мылтық, шегір көз, қисық, кекеш, күркілдек т.б.

Эвфемизмдер этикаға, сыпайыгершілікке, ұят сақтауға, моральдық нормаларға да байланысты болып келеді.

Олардың өзін бірнеше топқа бөлуге болады: соның ең бір көбірек тарағаны – ауру-сырқатқа, дене мүшесінің кемістігіне байланысты туған алмастырулар. Мәселен, құрт ауруы (туберкулез, чахотка) орнына – жотел ауру, көкірек ауру, жіңішке ауыру; қылтамақ (рак пищевода) – аты жаман ауру; соқыр, бүкір, ақсақ, шолақ, керек, саңырау орнына – құлағының мүкісі бар, кемтарлау т.б. қолданылады.

Адам өлімі – қай заманда болса да ең қорқынышты құбылыс. Сондықтан ерте кезден бастап-ақ адамзат өлім туралы естіруге аса сақтықпен қараған. Өлімді өз атымен смес, тұспалдан айтатын болған. Мәселен, «Ақсақ құлан» күйі – осының ертедегі бір айғағы. Аққу ұшып көлге кетті, Сұңқар ұшып шөлге жетті. Ол адасып кеткен жоқ, Әркім барар жөнге кетті, – түрінде естірту, көңіл айту қазақта көптен бар.

Өлді деу орнына жүріп кетті, аттанып кетті, қайтпас сапарға кетті, о дүниеге кетті, жаны жай тапты, ұйықтап кетті, демі бітті, кайындап кетті деп сөйлейді.

Некеге, семьяға байланысты эвфемизмдер: қатын – ертеректе ханша, белгілі әйел, ауқатты әйел мағынасындағы сөз. Қазіргі қазақ тілінде анайы мағынада қолданылады. Сондықтан оның орнына – әйел, зайып, жамағат, жұбай, бәйбіше, нақсүйер; бай орнына – күйеу, ер, жұбай, жолдас (кейде шалым); қатын алды орнына – үйленді, күс қондырды, аяқтанды; күйсуден шықты (байдан шықты) – ажырасты; байдан шыққан қатын орнына есік көрген әйел (адам) т.б. қолданылады.

Моральдық-этикалық кемшілікке, қомсынуға байланысты эвфемизмдер: бұзылған, бетімен кеткен, жүгенсіз, жезөкше орнына – көзіне шөп салу; арақ орнына – ащы су, тентек су, Ақмағамбет; ұрлықшы, ұры – қолының қымқырмасы (жымқырмасы) бар, қолының жиендігі бар; өсекші орнына – аузы жеңіл .б.

Адам анатомиясы мен физиологиясына, адамдардың өзара жақындық қатынастарына байланысты эвфемизмдер. Мұндайлардың кейбірін өз атауымен атау дәрежі, қолайсыз, әдепсіз саналады: Қос түйме омырауға жарасып тұр, келіп ем ұстайын деп әуес егіп (Айтыс). Үлкен дәрет, түзге отыру

орнына туалетке бару: жүкті, екі қабат орнына – аяғы ауыр; туды – босанды, аяғы жеңілдеді т.б. – орынды, тапқырлықпен дәл түскен эвфемизмдер.

Кейбір эвфемизмдер кірме сөздер арқылы, кейбіреулері сөз ішіндегі дыбыстарды алмастыру арқылы (эллипсис), кейбір дөрекі делінетін сөздер – вульгаризмдер жазуда көп нүктемен белгіленіп, айтқанда (сөйлеп тұрғанда ондай сөздер келіп қалса) интонация арқылы беріледі: кемпір – парсының кеюана деген, бюстгалтер, туалет, гарнитур, эпилепсия, рахит, диабет – орыс тілі арқылы енгендер; кісі аты Жақып болса – Мақып, Мәмбет – Сәмбет, Ахмет – Сахмет т.б. Бұл топқа Ақа, Сәке, Әлеке, Беке сияқты құрметтеулер де жатады. Бұлар эллипсистер. Сондай-ақ, ...Сөзіне ақ Айманның шыдай алмай, жіберді Теңге... дамбалына (Айман-Шолпаннан). Асыңды ішпейін, дағараңа т...ның кері болмай ма онымыз? (С.М.) Мұндағы көп нүктелер эвфемизмдер орнында тұр.

Троптар мен фигуралар – тілдің көркемдегіш, бейнелеуіш құралдары арқылы көптеген эвфемизм жасалады. Мәселен, эвфемистік метафора: он сегіз, он тоғызға келгеннен соң, алмасы өкпе болар қол батпаған (А.); эвфемистік метонимия: Енді сіздің үйден қорсылдақтың құлағын жейміз ғой (Ғ.Мұс.) Анау ащы бар ма еді? («Жалын»); эвфемистік синекдоха: өзіміздің де қарнымыз ашты; Біздің бәйбішенің жолға берген азын-аулақ азығы бар (С.М.); эвфемистік символ: Саусағы алтын сұңқарға ілдірейін деп келдім көлдегі үйрек-қазынды, Алтайы қызыл түлкіңе қосайын деп ойлап ем құмай жүйрік тазымды. Тікбекке ақ үй сұраймын ел қонбаған сазынды. («Б.Ж.»); эвфемистік ирония: көрінсін Біржан салға ай секілді, ақ құйрық көңіл ашар шай секілді; ұсынса, қол жетпейтін арғымағым, Арынға баламаймын тай секілді. (Біржан-Сара); эвфемистік парафраза: Әй, қураған-ай!.. – деп, соған қосып аса қатты, сұмдық бір боқтықты айтып қалды. Оспанға ұрсамын деп – Ұлжанды боқтағаны еді. (М:Ә); фразеологиялық эвфемизмдер: боқтасып қалды деу орнына түс шайысты, сөзге келді, тіл тигізді, аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты; иттің бірдемесі дәрі болса, дарияға бірдеме етеді т.б.

Эвфемизмдер басқа тілдерде де көп. Мәселен, украин тілінде *mimka* (тетка) – безгек; сербше богине – шешек; латынша *manes*, «өлгендердің жаны» (жарықтық, аруақ); сербше краса – жылан; божья милось – найзағай, жай, жасыл; немісше *potzblitz* – божья молния; сербше богме деу орнына сөз дыбысын ауыстырып борме дейді; немістің поэтикалық тілінде өлім орнына - *Freund Hein* (көңілдес, жақын, таныс, тамыр); түрлі аргодан да эвфемизм болады; *купить* – ұрлау; *пришить* - өлтіру; орысша қолданыстарда *медведь* (аю) – хозяин, ломака, мохнач, лесник, потапыч кейде қарапайым түрде – он; сипаттамалы, түсіндірмелі, эвфемизмдер: *одна соседняя держава*; *один дипломатический представитель*, завод, где директором дипломатический представитель, завод, где директором (имярек – фамилия орнына); *одно значительное лицо*; *она в интересном положении* (аяғы ауыр); *не сочиняйте* (өтірікті соқпа) т.б.

§ 8. Омонимдер және олардың түрлері

Омонимдер (гректің *homos* – біркелкі және *опута* – атау деген сөздерінен алынған) Бірдей дыбысталып немесе бірдей жазылып, мағыналары басқа-басқа болып келетін сөздер. Мәселен, *ат* – көлік, төрт түліктің, жан-жануардың бірі; *ат*- етістік (мылтықты *ат*); *ат* – ауыспалы мағынада *айт*, *сөйле* (сөзді атып-атып жіберді, айтып-айтып тастады, төпелетіп-төпелетіп тастады, лақ еткізді т.б. мағынада).

Бір ғана алғашқы *ат* (көлік, төрт түліктің бірі) сөзі түрлі тіркестерде, фразеологиялық единицалар құрамында қолданылып, түрлі-түрлі мағыналарға ие болады: *ат байлар* (қазақ эвфемизм ретінде ер баланы осылай атаған); *ат байлар* – құда түсіп келгенде, құданың атын байлағаны үшін беретін кәде; *ат байлады* – сыйлады, тарту етті, *ат мінгізді*; *ат басына күн туды* – қиыншылық шақ келді, сыналар мезгіл болды; *ат басына соқты* – шегіншектеді, жүрексінді; *ат басын бұрды* – бұрылды, бағытын өзгертті; *ат басындай алтын* – колемді, үлкен алтын; *ат басын тартты* – тоқтады, аялдады; *ат басын тіреді* (ат тұмсығын тіреді) – қонақ болып түсті, тоқтады, белгілі бір жерге жетті; *ат бауырына*

алды – атпен қуып, өлімші етіп сабады; ат бойы – өлшем, ат жақты – бет әлпеті сопақша келген адам туралы айтылады; ат жалын құшты – еңкейе келіп ат мойнына асыла құлады; ат жалын тартып мінді – адам болды, ер жетті, азамат болды; ат кекілін кесісті – араздасты, мүлдем безді; сондай-ақ ат... мінгізді, атқа жем түсті, атқа жеңіл құдаша; атқа қамшы басты; ат қақты; ат қойды; атқа мінер; атқа қара тіл болғанда (срте көктемде шыққан отқа жылқы аузы іліккен шақ деген мағынада); ат қойды; ат қойып, айдар тақты; ат қосты; ат қосшы болдың ба? Ат құйрығын шарт түйді; ат құлағы көрінбейді; ат құлағында ойнайды; ат құрғатпай қатысты; ат майы – ат майын берді; ат мінгізіп, тон кигізді; атой берді – атой салды – ат қойды; ат ойнатты т.б.

Бұл келтірілген мысалдар алғашқы – бірінші ат сөзінің әрі көп мағыналығын (полисемия) әрі дәл осындай дыбыстас басқа да сөздермен омоним болып келетін көрінеді.

Дәлденкірей түссек, Атты әкелдің бе? Атың кім? Мылтықты кім атты? – деген сөйлемдердегі ат сөздері – үшеуі үш басқа мағына білдіретін үш түрлі дербес сөз. Үшеуінің мағыналары арасында ешқандай семантикалық байланыс жоқ.

Омонимдердің полисемиямен бір ұқсастығы бар: омонимдер де, полисемия да бірдей дыбысталып, айтылады, жазылады. Мәселен, ат – көлік; ат – есім; ат – етістік; мұндағы сырттай ұқсастық: үш сөз (ат) бірдей дыбысталып тұр.

Омонимдердің полисемиядан басты айырмашылығы бар: омонимдер бірдей дыбысталып, айтылып, бірдей жазылса да, әрқайсының, яғни әрбір сыңарының мағынасы әр түрлі, басқа-басқа болады; ол мағыналар арасында байланыс жоқ. Келтірілген ат сөздері – мағыналары дәл осындай, басқа-басқа сөздер.

Ал полисемия, яғни көп мағыналы сөз, бірдей дыбысталып, бірдей жазыла отырып, мағыналары жағынан жақын, байланысты болып келеді. Мәселен, жүрек сөзінің нәминативті мағынасы – қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағына орналасқан басты орган. Сонымен бірге жүрек – бірде кісінің жан дүниесі, рухани сезімі, кейде саяси-әкімшілік орын, орталық (Москва – Отанымның жүрегі) мағынасын білдіреді.

Сонымен қатар ақ жүрек, асау жүрек, жүрегі айныды, жүрегі алқынды, жүрегі алып ұшты, жүрегі аузына тығылды, жүрегі бұлк етпеді, жүрегі дуаламады, жүрегі дүрсілдеді, жүрегі дір етті, жүрегі елжіреді, жүрегі жарылды, жүрегі жібімеді, жүрегі зу ете қалды, жүрегі зырқ ете қалды, жүрегі көтерілді, жүрегі қалтырады, жүрегі күпті болды, жүрегі қарс айырылды, жүрегі қобалжыды, жүрегі лүпілдеді, жүрегі мұз болды, жүрегі тебірентті, жүрегінің түгі бар, жүрегі орнына түсті, жүрегі сазды, жүрегі суыды, жүрегі сыздады, жүрегі аттай тулады, жүрегі түршікті, жау жүрек, жүрек жұтқан, жүрек жалғады, жүрегіне ас батпады, жүрекке жара түсті, жүрегіне жара салды, жүрек қылын шертті, қоян жүрек, су жүрек, жүрегі алып ұшты, жүрегі бұлк етті, жүрегі жанды, жүрегі жұмсақ, жүрегі күпті болды, жүрегі май ішкендай кілкілдеді, жүрегіме жұдырықтай боп тұра қалды, жүрегіме инедей қадалды, жүрегіңде оты бар, жүрегі тас түйін болды, жүрегіне дақ түсті, жүрегі өрт боп жанды, жүрегі су ете түсті, жүрегі талды, жүрек өзегі талды, жүрегі тас төбесіне шықты, жүрегіне жылы тиді, жүректі дерт алды т.б. Фразеологиялық тізбектерде жүрек сөзінің сан алуан семантикасы бар екеніне көз жетеді.

Сөйтіп омонимдер мен полисемияның ұқсастығы – екеуінің де бірдей дыбысталғандығы, ал айырмашылығы – омонимдер бірдей дыбыстала отырып, мағынасы жағынан басқа-басқа болатындығы да, полисемияға жататын сөздер – мағыналары жағынан жақын болып келетіндігі.

Омонимдердің омоним екендігіне көз жеткізу үшін, ондай сөздерге синоним іздеп көру керек. Профессор Галкина Федоруктың айтуынша, бірдей дыбысталатын сөздерге синоним мағыналы сөздердің ешқандай қатысы болмайды. Мәселен, ат – есім, ат – жылқы; орысша ключ – есік ашатын кілт, ключ – бұлақ; коса – бұрым; коса – шалғы орақ; ағылшынша bese (бейз) – аласа; bese (бейз) – базис т.б. Бұл сөздер бірдей дыбысталып тұр, бірақ бір-бірімен синоним емес.

Қазақ тілінде ат – жылқы, тұлпар – дөнен, бесті, құнан т.б. сөздермен стилистикалық, контекстік синоним болып келеді, ал ат – жылқы, ат – есім, ат – мылтық ат деген етістік мағынада ешқандай синонимдік, ешқандай полисемиялық ортақтық, байланыс жоқ.

Құрамына қарай омонимдер екі түрлі – түбір омонимдер, туынды омонимдер болып келеді.

Түбір омонимдер – ешбір қосымшасыз (аффикссіз), негізінен атау тұлғада қолданылатындар; қыз – зат есім (Ұлболсын - қыз); қыз – етістік (қыз, қызба, онда менің шаруам жоқ); жүз сан – есім (Жүз сом ақшаң болғанша, жүз жолдасың болсын); жүз – зат есім (түс-түр, бет-әлбет), Ақ тамақ, қызыл жүз); жүз – зат есім (ұстараның жүзі); бет-әлпет, түр-түс (өткірдің жүзі, кестенің бізі, өрнегін сендей сала алмас) т.б.

Туынды омонимдер – белгілі бір түбірге аффикс қосылу арқылы жасалатындар: жас-тық – зат есім (жастыққа жантая кетті); жас-тық – сын есім (қайран жастық шақ!); жас-а – етістік (Жаса, жаса, көкке – өрле, Асау тарпан тұлпарым!); жаса-н – етістік; жасан-ды зат есім (бұйым, зат, талшық); жасанды – сын есім (жасанды зат, адам); тартпа-тартпа, бөлме-бөлме, кеспе-кеспе т.б. әрі зат есім, әрі етістік, романист – романдар авторы; романист – роман филологиясының маманы; ударник – өндіріс озаты; ударник – мылтық шаппасының ұшы; қызық – әрі зат, әрі сын есім т.б.

Сырттай қарағанда, омонимдер тілдің лексикасын сан жағынан байытқан, көбейткен сияқты болып көрінеді. Шындығында, олай емес. Мәселен, ат деген сөз – мағынасы жағынан жеке-жеке сөз. Ал дыбысталуы жағынан олар бір-ақ сөз. Омонимдер тілдің лексикасын саны емес, мағынасы жағынан ұлғайтады, кеңейтеді, көбейтеді. Дәл осы тұрғыдан алғанда, омонимдердің жасалуында тілде экономия (үнемдеу) принципін сақтаушылық байқалады. Кейбір сөздер бірыңғай дыбысталады да, мағыналары сан алуан болып келе береді. Сондықтан, сырттай қарағанда ондай сөздерді алфавит тәртібімен реестрге (сөздікке) түсіргенде, сөз саны көбейген болып шығады.

Омонимдер түрлі жолдар арқылы жасалады:

1. Кейбір омонимдер сөз тудырудың лексика-семантикалық тәсілі арқылы пайда болады. Бұған бір себеп – белгілі бір сөздің көп мағынасының пайда болуы, тууы, яғни полисемия.

Дәлденкірей түссек, бір кездерде бірер ғана мағына білдірген сөз келе-келе сол мағынаны өрбіте, тармақтата түсуі мүмкін. Оған себеп - өмірдегі жаңалықтар, табиғат қыр-сырының ашыла түсуі, адамзаттың таным-білімінің кеңейе түсуінің тілдегі көрінісі. Әдетте, тіл – халық өмірінің айнасы. Халықтың тұрмыс-жайы, әдет-ғұрпы, күллі мәдени өрлеу дәрежесі, қоғамның қарыштап алға басуы халық тарихына, ол халықтың тіліне із қалдырады.

Осы сияқты жәйттерге сәйкес, бір кездегі бір мағыналы сөз келе-келе бірнеше дербес мағынаға ие болып кетеді. Мұндай құбылысты полисемияның бара-бара омонимге айналуы деп атайды.

Мысалдар: Ай – планета аты; ай – бір ай, жыл есебінің бір кезеңі. Қазір бұл – екі сөз. Бірақ бұлар – бұрынғы бір-ақ сөз. Мағыналары жақын, бірақ ол мағыналары сәл де болса бір-бірінен алшақтап, семантикалық – сапалық, мазмұндық жағынан сараланған.

Ай сөзі толып жатқан фразеологиялық единица жасауға негіз болады: айдай әлем, айдай сұлу, айдай таза, айдан анық, айдай аузы, күндей көзі бар, айды аспанға бір-ақ шығарды, айдың бір жанасы, айдың күннің аманда, айдың қараңғысы, ай-күні жақындады, ай қабақ, алтын кірпік т.б.

Тамыр – өсімдіктің түбір тарамы (Жас қарағай тамыр жайып, Жапты қайта даланы. – (Сырб. Мәул.); қан жүретін жол; тамыр – дос-жар, көңілдес, сыбайлас (Жақсы көрер тамырдың атын алма, тайын ал); Сол поселкеде Семен деген тамырым бар еді); ауыспалы мағынада: себеп, түбір, негіз (Жасыбай елде істеген бірсыпыра жолсыздықтың тамырын ашты (Б.М). Сонда бұрынғы бірер мағыналары тамыр сөзінен бірнеше жаңа – бір-бірінен азды-көпті айырмашылығы бар мағыналы сөздер, яғни полисемия пайда болған. Келе-келе олардың мағыналары алшақтап, жеке-жеке, дербес сөзге – омонимдерге айналған.

Тамыр сөзінің бір кезде көп мағыналы болғандығын мына тәрізді тұрақты тізбектер құрамында келуі де дәлелдей түседі: тамыр ұстады, тамырына балта шапты, түп тамырымен құртты, тамыр жайды (өсті), тамырын тартып көрді, тамыр тартқан тарықпас, тамыр болды, тамырымен

құртып жіберді, тамырына қан жүгірді, тамырын басып көрді, тамыры суалды (С.К.).

Осы сияқты, тең – буылған жүк (зат есім); тең – бірдей, қатар, құрбы-құрбылас, замандас, үзеңгілес (сын есім); біз кездегі бір-ақ сөз; қазір полисемиялық мағынасы алшақтап, омонимге айналған екі сөз. *«Тең» сөзінен теңбе-тең, теңдей, теңделу, теңдес, теңестіру, теңдесу, теңдік, теңелу, теңелту, теңеу, теңселу, теңдік бермеді, теңеліп кетті, тең келмеді, тең корді, тең құрбы, тең түсті, теңін ақтарды, теңін тапты т.б.* сөздер мен сөз тіркестері жасалды.

Сөйтіп, ай, тамыр, тең сөздері – бұрынғы көп мағыналы, қазіргі омоним сөздер. Бұл мысалдар – омонимдердің сөз мағынасының лексика-семантикалық жақтан дами келе пайда болатынына дәлел.

Мұндай құбылыстар басқа тілдерде де бар. Мәселен, орыс тілінде худой – арық адам, арық-тұрық, имиген, аяғынан зорға тұрған адам. Д. Н. Ушаковтың сөздігінде бастапқы бір ғана полисемияның төрт түрлі сөз болып кеткені айтылады: 1. Тощий, сухощавый; 2. лишенный достатка, благополучия; 3. дырявый, с изъяном, испорченный 4. плохой, дурной.

Сондай-ақ язык – ауыз қуысындағы дене мүшесінің бірінің аты, язык – дыбыстық, сөздік, грамматикалық құрылымдар жүйесі, яғни тіл деген сөз, язык – тіл әкелу тұтқынға алып, дұшпан жағындағы жайды анықтау деген сөз, язык – ертедегі орыс тілінде халық деген мағынаны да білдірген («Нашестве двенадцати языков»). Бұл мысалдар язык сөзінің алғашқыда көп мағыналы екенін, келе-келе ол мағыналар бір-бірінен сәл де болса алшақтап, омонимдерге айналғанын көрсетеді (Ю. С. Маслов).

В. Н. Перетрухин полисемия арқылы пайда болған омонимдерді семантикалық омонимдер деп атап мынандай мысалдар келтіреді: болтун – сөзуар; болтун – балапан болып шыға қоймаған жұмыртқа; лавка – скамья; лавка – кішкентай дүкен; образование – құрылу (мемлекет құрылуы); образование – халық ағарту ісі (синонимі – просвещение).

2. Кейбір байырғы сөздер тілдің даму барысында білгілі бір фонетикалық өзгерістерге ұшырап, соның нәтижесінде бірер сөз тілде бұрыннан бар екінші бір сөзбен бірдей

дыбысталып ақырында омоним пайда болып кетеді. Мұндай құбылысты дыбыстық сәйкестіктер, алмасулар нәтижесінде пайда болған омонимдер деп атайды.

Қазақ тілінде алмасуға ұшыраған дыбыстардың бірі – ғ-г, ш-с дауыссыздары. Мәселен, атқа салатын ер сөзінің ертеректегі дыбысталуы – егер, осыдан егерле (қазақша ертте), әзірбайжанша – иеһер; қырғызша – ээр, ұйғырша – егәр. Дәл осы форма (егер) Оңтүстік Қазақстан тұрғындары тілінде сақталған; олар кейде атты ертте деу орнына атты егерле деп айта береді.

Қазіргі қазақ тілінде егер – дің «г» дыбысы түсіп қалғанда сөз, еер болу орнына ер болып ықшамдаған. Қазақпен туыстас қырғыз тілінде екі дауысты қатар Алатоо келе береді, ал қазақ тілінде екі дауыстының бірі түсіп қалады; Жаңа Арқа, Сары Арқа, Қарай ма Екен, Ала ма Екен (Жанарқа, Сарарқа, Қараймекен, Аламекен т.б.).

Сол сияқты біз – зат есім; біз – есімдік; екеуі – бір-бірімен омоним. Алғашқы зат есім біз – дің бұрынғы дыбысталуы – бігіз, қазірде де ұйғырлар бігіз, бегіз түрінде айтады, бігіз деу Оңтүстік Қазақстан тұрғындары тілінде де бар; әдеби тілде сөздегі г дыбысы түсіп қалып, есімдік біз – бен омонимдес болып шыққан. Сондай-ақ, зат есім мағынасындағы бас сөзіндегі с орнында кейбір туыстас тілдерде ш қолданылады; қазақ тілінде ш (баш, бош, гөш т.б.) с дыбысына айналып, етістікпен омонимдес болып шыққан. Сары, торы (сын есімдер), бу (зат есім) сөздерінің бастапқы дыбысталуында да ғ (сарығ, торығ, бұғ, буғ) болған көрінеді (К.Аханов).

А. А. Реформатскийдің айтуынша француз тілі омонимдерге аса бай. Соның біразы дыбыстық алмасулар арқылы жасалған. Оның бір себебі француз тіліне негіз болған латын тілі. Латын тілінің көптеген күрделі сөздері дифтонгтардың монофтонгтарға айналуы нәтижесінде шыққан; әр түрлі дауыстылардың тіркесіп келуінен мұрын жолды дауыстылар (носовые гласные) пайда болған, сондай-ақ септік жалғау, флексияларының түсіп қалуы және сөздің морфологиялық құрылымының сіңісіп (определение) кетуі салдарынан естілмейтін қысқа-қысқа француз сөздері жасалған. Соның нәтижесінде бұрын фонетикалық тұрғыдан айырмашылығы аңғарылып,

білініп тұратын ерекшеліктер көмескіленген; бұл жағдай дыбыстық сәйкестік-ұқсастықтардың пайда болуына, сөздің фонетикалық өзгерістерге түсуі арқылы омонимдердің жасалуына себепкер болған.

Мәселен, латынның *panis* – нан және *pinis* – қарағай сөздерінде *pe* (*pe*) – мен *э* мұрын жолды дыбысы бірдейлесіп кетіп, соның нәтижесінде екі сөз – екі омоним пайда болған; фонетикалық алмасу арқылы 5-6 омонимдер де жасала береді; *saint* – періште (святой); *sein* – төс (грудь); *sain* – аман-амандық, дені-сау, күйлі-қуатты, еңгезердей, мығым келген т.б., *sing* – бес; *seint* – белдіктенген, белбеуленіп алған, белбеу буынған; *seing* – жазу т.б.

Ағылшын тіліндегі бірсыпыра омонимдер орта ғасырлар кезеңі кезінде дауысты дыбыстардың жылысуы арқылы пайда болған. Дәлірек айтсақ бір кездегі айқын да анық естіліп басқа-басқа дербес деп есептелетін дауыстылар (кейде дауыссыздар да) кейіннен біркелкі айтылып, біркелкі естілетін қалыпқа жеткен. Мысалдар: *deer* (*di:ə*) – бұғы, *dear* (*di:ə*) – қымбат, қымбатты; *week* (*wi:k*) – апта; *weak* (*wi:k*) – әлсіз; *hour* (*auə*) – сағат; *our* (*auə*) – есімдік, біздікі деген сөз; *right* (*rait*) – право; *to write* (*rait*) – жазу т.б.

3. Кейбір омонимдер сөз түбіріне аффикстер қосылу арқылы жасалған. Ондайлар әдетте туынды омонимдер қатарына жатады; ондай омонимдердің жасалуына омонимдес аффикстер себепкер болады. Мысалдар: шық+ыс – шығыс әрі – зат есім, әрі етістік (ортақ етіс); жел - ік – әрі зат есім, әрі етістік; қызық, жабық, қырсық, былық, еңтік – әрі сын есім, әрі зат есім, әрі етістік омонимдер.

Омонимдес аффикстерді оморфемалар деп те атайды; тракторис, золот-ист-ый; ручка – руч-к-а, ков-к-а; зарываться – зарваться т.б.

4. Бірсыпыра омонимдер кірме сөздердің тілдегі байырғы сөздермен бірдей дыбысталып келуі арқылы жасалған. Мәселен, орыстың *волость* сөзі қазақша *болыс* (*Болыс болдым, мінекей, бар малымды шығындап – А.*) болып өзгеріп, етістік *болыс* (көмектес, жәрдемдес) сөзімен омоним болып шыққан.

Сол сияқты орыстың *кучер* сөзі – көшір болып өзгеріп, етістік *көшір*, (үйді көшір, қағазды көшір) сөзімен, *гирия* сөзі – кір болып өзгеріп, етістікпен омоним болып шыққан,

сондай-ақ, мата (кездеме) – араб сөзі; мата – қазақша етістік; ара – жәндік; ара – құрал (тәжікше арра); мақта – зат есім (иран сөзі), мақта – етістік т.б.

Орыс тілінде де кірме сөздер арқылы пайда болған омонимдер көп: балка – «жар-күз» деген мағынада түркі сөзі; балка – “бороне” неміс сөзі, пама (монах) – тибет сөзі; лама (жан-жануар) – испан сөзі, лук (садақ) – орыс сөзі, лук (пияз) – герман тілдері сөзі, град – шіркеулік славян сөзі, град – бұршақ араласа жауған жауын мағынасында орыс сөзі, клуб – бұлт, пар, әуедегі тұман (орыс сөзі), клуб – мекеме аты (ағылшынның клуб– клуб сөзі), тур – ерте заманда болған өгіздің бір түрі; тур – би билегенде, мәселен, залды бір айналып шығу; тур – бір істі өткізу (конкурстың I туры, II туры) мағынасындағы француз сөзі (tour); люкс – алғашқыда шам жарығын білдіру единицасы (латын сөзі; люкс латыннан француз тіліне ауысып, ең жоғарғы сапа (lux) деген мағынаны білдіреді, ағылшын тіліне base (бейз) – аласа – француз тілінен, base (бейз) – базис грек тілінен келген.

Кейде тіл омонимдерді көбейтіп жібергісі келмейді, кей жағдайларда оларға синоним табуға тырысады. Мәселен, орыс тілінде бор (сосновый бор – қарағайлы орман) сөзіп лес (орман-тоғай) сөзімен – синонимімен, брак (неке-некелену) сөзі орнына супружество – жұбайлар сөзін қолданады. Әдетте сөз мағынасы контексте ғана дәл аңғарылатыны мәлім. Мәселен, орысша бур – инструмент, бур – Оңтүстік Африкаға Голландиядан келіп қоныстанған отаршыл халық ағы; гамма – грек тілі жазуының атауы; гамма – музыкалық аспапта бір мезетте ойналатын сегіз тонды үн. Мұндайлардың қай мағынада қолданылғандығы сөйлем ішінде ғана айқындалады.

Омонимдердің түрлері көп. Бірақ оларға қатысты терминдерге лингвистика оқулықтарында ала-құлалықтар бар. Мәселен, К.Аханов лексикалық, лексика-грамматикалық, аралас омонимдер деп топтастырса, орыс тіліндегі оқулық авторларының бірі ондайларды – толық, жартылай, бірі – грамматикалық, бірі омофондар, омографтар т.б. түрде атайды.

Тіл фактілерін ескере келгенде біздіңше, омонимдердің негізгі түрлері мыналар: толық омонимдер, жартылай омонимдер (толық, жартылай ассимиляция т.б. деген

терминдерді еске ала кетейік) фонетикалық омонимдер, орфографиялық омонимдер, көп компонентті омонимдерге қатысты лингвистикалық басқа да құбылыстар (паронимдер, каламбурлар).

1. Толық омонимдерге жататындар – дыбысталуы жағынан бірдей, мағыналары жағынан басқа-басқа, барлық тұлғада омоним болып келетін біркелкі формаларда түрлене алатын сөздер. Мысалдар: тамақ – анатомиялық атау (Ақ тамақ, қызыл жүз; Қарағым, бетінді аш!). Тамақ – ас, тағам, қорек (Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын); саз – сыз; саз – үн, әуен, бірдеменің нақысы; жаулық – кимешектің бір түрі; жаулық – қастандық, дұшпандық (Жаулық салған басыңа, жаулық қылма қасына); сыр – адамның ішкі ойы, сыр – бояу; жаса – өмір сүр; жаса – бірдемені істе; қыста – мекенді қоныс қыл; қыста – қысым көрсет, қыспаққа (жауапқа) ал; уат – иландыр, көндірі (Айғаныс Ілияс жанды уат); уат – ұсақта, майдала, бөлшекте (Айғаныс, қантты уат, Галиаштың тісі өтпей отыр) т.б.

Бұл келтірілген мысалдардың алғашқылары – зат есімдер, кейінгілері етістік омонимдер. Мұндайларға тән ерекшелік: зат есімдер – зат есімдердің күллі формаларымен етістіктер етістікке тән барлық категориялармен бірдей түрленеді. Формалануы, түрленуі бірдей. Сондықтан мұндай сөздер әрқашанда бір-бірімен омоним болады да, толық омонимдер делінеді.

Бұған көз жеткізе түсу үшін, зат есім омонимдерді зат есімше, етістік сөздерден болған омонимдерді етістікке тән формаларымен түрлендіріп көрсек, олар сол өз категориясына ғана тән көрсеткішті қабылдайды да солайша түрленеді. Мысалдар: Аппақ кардай тамағың; Тамағың ән салғанда бүлкілдеген; Жаса, жаса, көкке өрле... Қайрат жаса құрыштан!

Толық омонимдерге орысша мысалдар: ключ – кілт, ключ – бұлақ, бұлақ көзі; лук – садақ, лук – пияз; вид – түр, түс; вид – грамматикалық форма аты (совершенный вид); вид – оқу түрі (дневной вид (форма) обучения) т.б.

Ағылшынша host – кожа, host – көпшілік, тобыр, plane (плейн) – самолет, plane (плейн) – платон, чинара, saw (so) – ағаш кесетін ара, saw (so) – мәтел т.б. Немісше der Heuer – шалғышы, der Heur – кербез, сәнқой, der lauf – жүгіру,

der lauf – ататын қарудың стволы, der Sckimmel – өңез, зең, көгеріп кету, дымқылдану; der Skimmel – ақ боз ат; der Waise – жетім; die Weise – тәсіл, әдіс т.б.

2. *Жартылай омонимдер* – кейбір формаларда ғана бір-бірімен омоним болатын сөздер. Өйткені ондай омонимдер сыңарлары бір ғана сөз табынан жасалмайды, әр түрлі сөз табынан жасалуы мүмкін. Дәлденкірей түссек, ондай омонимдердің бір сыңары зат есім болса, екінші сыңары етістік болуы мүмкін. Мұндайда олар белгілі бір формада ғана бірдейдыбысталады, ал әр сөз табынан жасалғандықтан, түрленгенде бір-бірімен омоним бола алмайды.

Мәселен, көш – зат есім, көш – етістік. Осы формада атау тұлғада бұл екеуі бір-бірімен омоним. Қаратаудың басынан көш келеді. Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді – дегенде, көш сөзі мен көшкен сөзі бір-бірімен омоним болудан қалады.

Сондай-ақ, той – зат есім, той – етістік, табыс – зат есім, табыс – етістік, желік, айтыс, қыс, ұста, көр дегендер – әрі зат есім, әрі етістік. Сол сияқты құла, торы, қара, жирен, ірі, аш, ауыр – әрі сын есім, әрі етістік, сен – жіктеу есімдігі, сен – етістік, жазық – әрі зат есім, әрі сын есім, тең – әрі зат есім, әрі сын есім. Мұндайлар жоғарыда айтылғандай атау тұлғада тұрғанда омоним болып түрленгенде, омоним болудан қалатын сөздер, той тондынікі, тойда тойып алды, құла қасқа алда келе жатыр еді, омақаса құлады т.б.

Орыс тіліндегі оқулықтар авторы (мәселен, В. Н. Перетрухин) дәл осындай омонимдерді омоформалар деп те атайды, бей – зат есім, бей (бить) – етістіктің бұйрық формасы, печь – зат есім, печь (пісіру) – етістік; ағылшынша сап (кән) бірдемені істей ал; бірдемеге дайын болу мағынасында; сап (кән) – бидон (ыдыс); fry (фрай) – құртшабақ, уылдырықтан жаңа ғана шыққан балық, fry – пісіру, қуыру; немісше dicht – қалың, тығыз; dicht – толық кірісіп кетті, айналысты мағынасындағы үстеу; қысқа, қысқаша (сын есім); ruz – қысқасынан (үстеу) т.б.

Б. Н. Головин омонимдердің осы түрін – омоформаларды омоформы, оморфемы деп, өзара екіге бөледі де, большой сөзі бірде атау септік, бірде творительный падеж, бірде предложный падеж көрсеткіш, ал кино сөзі үнемі бір формада тұрады деген тәрізді мысалдар келтіреді. А. А.

Реформатский, дәл осындай құбылысты конверсия (латынша – қарату, қаратпа) деп те атайды. Реформатскийше, орысша зло – краткое прилагательное среднего рода, зло – үстеу, зло – зат есім, бұл үшеуі конверсия.

3. Көп компонентті омонимдер – кейбір сынары толық, кейбір сынары жартылай омонимдер болып келетін сөздер. Орыс тіліндегі оқулық авторлары омонимдердің мұндай түрін жеке алып қарамайды. К. Аханов мұндайларды аралас омонимдер деп атайды. Шындығында да бұларды аралас деп те, көп компонентті деп те атауға болады: бірдей дыбысталатын бірнеше сөздің бірер қатары – толық омоним, бірер қатары ғана жартылай немесе барлық сынары, түгел алғанда жартылай омоним болып келеді. Мәселен, жаз – зат есім, антонимі – күз, жаз – етістік (хат жаз); жаз – етістік, синонимі – емде (ауруды жаз-сінде); жай – жасыл найзағай (зат есім) жай – етістік (дастарханды жай), жай – мекен, орын, тұрақ, жай-ақырын, зорға, эзер, қараптан-қарап, бостан-бос, жай – кеш (үстеу) жай келдің ғой; жақ – анатомиялық атау. Зат есім. Жақ грамматикалық категория аты (I жақ, III жақ), жақ – ұна (етістік), жақ – жандыр (етістік) т.б.

4. Фонетикалық омонимдер (омофондар) – біркелкі айтылып түрліше жазылатын, мағынасы мен сыртқы тұлғасы басқа-басқа болып келетін сөздер. Мәселен, ашшы – ас даярлайтын адам (зат есім); ащы – сын есім, антонимі – тұщы. Екеуіде бірдей ашшы түрінде айтылады, бірақ жазылуы да, мағыналары да басқаша. Сондай-ақ қара ала – сын есім; қарала – етістік, антонимі – ақта; қара ат – сын есім, қарат – көрсет (етістік); сары ала – сын есім; сарала – етістік т.б.

Орысша бал – би (танцевальный вечер); балл – баға, өлшем; косный – кері-тартпа, костный – сүйекке біткен (қатысты) ауру; луг – шалғын; лук – пияз; туш – қысқа ғана салтанатты пьеса; тушь – сияның бір түрі; пруд – тоған; пруд – шыбық; көкшыбық, талшыбық, гриб – саңырауқұлақ; грипп – ауру аты; порог – табалдырық, босаға, туған ел ата-мекен; порок – ақау, мүкіс; ұят, кемістік, кесел, кесір, бұзакы; рог – мүйіз, керней (музыкалық аспап), рок – тағдыр, жазымыш; везти – апару, алып жүру; вести – жаңалық, хабар, хабар-ошар т.б.

Ағылшынша flour – (флауа) – ұн, порошок; flower – (флауа) – гүл; Key (Кі:) – кілт; quau (Кі:) – жаға, өзен

жағасы; sail (сейл) – парус; sail (сейл) – сату; see (si:) – көру; sea (si:) – теңіз; right (райт) – право; to write (райт) – жазу (тұйық етістік); to read (ri:d) – оқу (етістік); reed (ri:d) – қант тростнигі; hour (ауә) – уақыт, мезгіл (час); our (әуә) – біздікі (есімдік) т.б.

Немісше der Laib – астық (кравай); der Leib – дене; die Saite – шек (домбыра), гитара шегі; die Seite – бір жақ, яғни екінші бір жақтағы; die Waise – жетім; die Weise – амал т.б.

Французша ку – sou – мойын; ку – soup – соққы; ру – ru – жылға; рю – rue – көше; со – saut – секіріс; со – seat – бақыр, шелек; у – ou (u) – немесе деген сөз; у – ой (u) – қайда деген сөз; вэр – ver – құрт; вэр – vaig – белгілі бір түсті ақ тиін терісі; верс – вэр – өлең; верге – вэр – шыны; верт – вэр – жасыл т.б.

5. *Орфографиялық омонимдер (омографтар)* – біркелкі жазылып, екпіннің әр түрлі түсуіне байланысты түрліше айтылатын сөздер. Мысалдар: алма – зат есім; алма – болымсыз етістік; тартпа, кеспе, бөлме, салма – әрі зат есім, әрі етістік; Барса-келмес – жер аты (зат есім); барса, келмес (етістік); Ешкіөлмес – жер аты; ешкі өлмес – зат есім мен етістік тіркесінен жасалған анықтауыш; «Қалың мал» – роман аты; алдымызда қалың мал жатыр; бет алды – алдыңғы жағы, келе жатқан, бет түзеген жағы; бет алды – босқа, бекер т.б.

Орысша атлас – атлас (карталар жинағы – жібек мата түрі); замок – замок (бекініс, сарай – құлып); мука – мука (үн – азап); берегу – берегу (жағаға, сақтайман, сақтау); дорогой – дорогой (өз жолыңмен жүре бер – қымбат, қымбатты, қадырлы) т.б. Ағылшынша bufet (бафит) – соққы; buffet; bow (boy) – садақ; жүн түтетін құрал; bow (бау) – ию, иілу, сәлем ету, майысу; wound (wu:nd) – жора; wound (ваунд) – керней тартты т.б.

6. *Паронимдер* – дыбысталу жағынан жақын, негізінен бір түбірден өрбіген, бірақ мағынасы басқа-басқа сөздер. Дегенмен кейде ондай сөздердің жазылуы да, мағынасы да біршама жақындап қалуы мүмкін. Паронимдер – орыс тілінде көп; абонемент – белгілі бір жайда белгілі бір затпен белгілі бір уақытта пайдалану (мәселен, абонемент алып бер – билет алатын қағаз алып бер); абонент – сол қағаз, яғни абонемент иесі; **идеалистік** – идеализм

принципіне негізделген (бағыт); **идеалды** – үлгілі, күшті, басым, алып түсетін; **парламентарий** – парламент мүшесі; **парламентгер** – келіссөз жүргізуге өкілдік алған адам; **эффективный** – нәтижелі, тиімді; **эффектный** – көз тартарлық, қызықтырарлық; **значение** – значимость; **оплатить** – уплатить; **осваить** – усвоить; **проблемный** – проблематичный проблематический; **существо** – сущность т.б.

Кейбір лингвистер орыс тіліндегі кампания – компания деген тәрізді омофондарды, экскаватор – эксковатор сияқты әр түрлі түбірлерден шыққанмен, дыбысталуы жағынан жақынырақ сөздерді де пароним қатарына қосады.

Орыс лингвистері дыбысталуы жағынан жақын, мақғынасы жағынан әр түрлі екі сөзді қатарластыра қолдану тәсілін **парономазия** деп атайды; не глух, а глуп; муж по дрова, а жена со двора; суд не осуд, а на рассуд; французша – Apprendre hest pas compreanere, немісше - wo der steilhang am Steilsten war т.б. Қазақ тілінде өкімет – үкімет, ғылым – білім ілім, хал – ахуал, халық – халайық, үкім - өкім, суару – суғару, киіз – үй – кигіз үй сияқты бастапқы бір түбірден өрбіген сөздерді де сондай-ақ, Ғабдолла – Абдолла - Әбділда, Ғали – Қали - Әли, Ғайша – Айша тәрізді омомаларды да паронимге жатқызуға болады.

7. Каламбур – француздың calembour (сөз әзіл) дегенінен алынған

термин. Ағылшынша бұл құбылысты рин (пан) деп атайды. Лингвистикада каламбур дегеніміз – не біркелкі дыбысталатын, не біркелкі жазылатын әр түрлі мағыналы ойнақы сөздер, сөз әзілі, сөз қалжыңы, сөз тіркестері. Каламбур тіл – тілдің бәрінде бар, әсіресе поэзияда көбірек ұшырасады. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, В. Маяковский, Д. Минаев, қазақ қаламгерлері С. Торайғыров, Т.Жароков, Х. Ерғалиев, әсіресе М. Әлімбаев т.б. ойды көркем де бейнелі түрде жеткізе түсу, күтпеген жерден дәлдей, айқындай кету мақсатымен толып жатқан каламбур жасаған.

Мысалдар: Аяғыңа қарамай, басып алдың қара май (Мәлім); Жадағай сөздің досы емен, Бұл жолы өтпей көшемен, Ауылға бардым – қары алды Былтырғы еккен жас емен (Т. Ж). Дәмді аспен қарным тойса деген арман, Мұршам

аз ой ойлауға онан арман; Қалқам, жаным, қарағым, Бетіңе келмес қарағым (Сұлт.Мах); Тағы сынды жан едік, тағы келдік тар жерге, Таңдасаң тағы болар ма?! (М. Ө).

Каламбурда ойды астарлы түрде білдіру, тәпіштей түсу, сүйкей салу, қалай ұқсаң, солай ұқ дегендей иек арта тастау мағынасы басым болады. Каламбур – ойды дәл тауып, әсем де келістіріп жеткізуге себепші құралдың бірі.

Қазақ тілінде каламбур кез келген сөз табынан, біркелкі айтылатын, жазылатын сөздерді басқа-басқа мақғынада қолдану арқылы жасала береді. Мысалдар: “Қайрат” біздің етті қайрат, Ащы терін төкті «Қайрат», «Сыннан сынбай өтті «Қайрат!» (Ә. Т.) Ауыр екен қап, әттеген-ай, қап! Ескек ескен Есенгелді ағамыз, Асау Ертіс жағасында ағамыз (Мәлім).

Каламбур омонимнің барлық түрінен жасала береді: Қас бағыр атты Жауына шапты. Біреуін атты, біреуін шапты, Қашқанын түйреп, Сасқанын сүйреп, Жыртқызып жеңді, Ақыры жеңді (Мәлік).

Каламбур кейбір сөзді әр түрлі саққа жүгірту, сөз мағынасын әдейі саналы түрде бұрмалау, кейде орфоэпиялық нормасын әдейілеп бұзу, сөзге ойыны-шыны аралас мән беру, кейде сөзге өзінше, өзіндік, «жалған» этимология – түсінік беру тәсілдері арқылы да жасалады; өтірік өлеңдер де каламбур туғызуға себепші болады.

Мысалдар: Үшінші фермадағы Кемпірбайдың сумұрын қатыны былтыр қызын ұзатқанда: «Сонау Шымкентке барып ырыстырандатып (ресторандатып дегені - Ә. Х.) қайтты!» деп шал – қақсамады ма... Соғұрлым болмағаным ба? Ол Шымкентке барып ырыстырандатса, мен Алматының өзінде ырыстырандатам. Опың байы шабан болса, сен де шабан!

Кім деп отырсың мені?! Мұрныңды көтеріп көкиме! Сенің қолындағы анау алтын-күміс менде де бар. Бір шанаш болып үйде босқа жатыр. Мойынға салам десем, қара күшік те, қара қозы да бізде! («С. Қ.»).

Көлеңкені сойып жедім, Бір жегенде тойып жедім.

Қызыл етке қарауды да, Содан бері қойып едім...

Тауық саудым, тауық саудым, Ең сүттісін тауып саудым.

Балқаймаққа бөктірдім мен талайларын тамақсаудың

(Мәлім).

Кейбір жаңылтпаштар, сөз ішіндегі біркелкі буындар мен ұйқас түрлері каламбур жасауға себеп болады: Шеше, кеше, кесе, сынды неше? (Мәлім). Талғамайтын боп кеттік буынды біз, буынсыз боп туып жүр туындымыз. Акбұлақтар, болмаса, көп бұлақтар, кейде өлең боп кетеді «төрткұлақтар». Көк жиекті көре алмай алдындағы қоятын бар леп белгі, көп сұрақтар (?) (А. Т.).

Жұртым-ау! Қамар қандай, Нұрым қандай!

Құрым сақал қоқизан мұрын қандай!

Нұр шашып, жалт-жұлт етіп жайнаған жүз

Қарашы бүгін қандай, бұрын қандай (Сұлт. Мах.)

Каламбурмен жігі ажырамастай ұштасып жататын құбылыс – паронимдер мен пародиялар. Пародия – көркем шығарма, әсіресе поэзияда бір әдеби геройға, жанрға, ақын-жазушыға әзілдей еліктеу. Осындай ауыспалы ой желісінен кім және не туралы айтылып отырылғандар түсініктемесіз-ақ ұғынылады.

Пародияның жақсы бір үлгісі – Ілияс Жансүгіровтің Сәкен Сейфуллиннің елу жасқа толған мүшелі тойына арнап жазған өлеңі:

Шырқа, шырқа, көкке өрле,

Қыран «Қызыл сұңқарым!»

Қуанамын бәйгіңе

Тарпаң «Асау тұлпарым!»

Жас күніңнен жайсаң тай.

Ұлы дуда жарыстың.

«Тар жолдарда» тайсалмай,

Жау қолында алыстың...

Алуан әсем күйменен

Әидеттің «Сыр сандығың».

Тәтті ой, өткір тілменнен

Кең даланы жарды үнің!

Мұндағы «Қызыл Сұңқарлар», «Асау тұлпар», «Тар жол» (тайғақ кешу), «Сыр сандық» – Сәкен шығармаларының аты.

Каламбур орыс тілінде де көп: Защитник вольности и нрав, В сем случае совсем не прав; Взять жену без состояния – я в состоянии, но входит в долги для ее тряпок я не в состоянии; Что же делает супругу. Одна в отсутствии супруга (Пушкин);

Сергеев – Ценскийдің «Севастопольская страда» атты романында мынандай диалог бар. Диалог Николай I патша мен юнкер арасында болады:

– Откуда идешь так поздно? – спросил его царь.

– Из депа, ваше императорское высочество! – громкогласно ответил юнкер.

– Дурак! Разве «депо» склоняется! – крикнул царь.

– Все склоняется перед вашим императорским величеством! – еще громче гаркнул юнкер. Этот ответ понравился царю... Он вообще любил, когда перед ним склонялись...

§ 9. Фразеология және фразеологиялық единицалар

Фразеология – лингвистиканың үлкен бір саласы. Кейбір ғалымдар фразеологияны жеке пән деп те атап жүр. Олай деудің мән-мағынасы бар. Өйткені тіл-тілде фразеологияға қатысты мәселелер ұшан-теңіз дерлік. Жеке пән деп атасақ та, лингвистиканың үлкен бір саласы деп атасақ та – бәрібір: фразалардың тілде атқаратын рөлі айрықша.

Фраза (гректің *phrases* – сөйлемше мағыналы сөзінен алынған) – сөйлеудің ең бір қысқа, әрі бүтін бір единицасы. Дәлденкірей түссек, фраза – тіл-тілде сөйлеудің (речь) ең бір мәнді де тұтастай қалыптасқан тізбектері мен тіркестері. Ондай тізбек пен тіркестер кем дегенде екі сөзден құралады, бүтіндей бір сөйлем болуы да, бірнеше сөйлемнен құралуы да мүмкін. Сондықтан фраза – сөйлеудің, яғни қарым-қатынас құралының ең бір мәнді единицасы деуге де болады. Осыған орай, фраза деген сөз фразеологиялық тізбектер (единицалар) ерекшелігін тұтастай қамтығанда, «сөйлем» деген терминмен пара-пар деуге болады.

Мәселен, сүттен ақ, судан таза; ақша беті; қызыл жүз, аузы алты қарыс; дырдай жігіт; қыпша бел; қиғаш қас; аузынан суы құрып жүр т.б. – тұрақты тіркестер яғни фразеологиялық единицалар.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: фразеология – белгілі бір тілдегі сөздердің тұрақты тізбектері мен тіркестерін, яғни фразеологиялық единицаларды, фразаларды зерттейтін ілім.

Фразеологияға қатысты терминдер де көп кездеседі: идиома, тұрақты тізбек, тұрақты тіркес, фразеологиялық тұтастық, бірлік, екпін, оралым, фразеограмма, фонемалық фраза, фразеологизм т.б.

Кеңес лингвистикасында фразеологияға арналған зерттеулер мен басылып шыққан еңбектер көп. Кеңес лингвистикасында фразеология туралы ілімнің дамуына үлес қосқан ірі ғалым-академик Виктор Владимирович Виноградов. Бұл кісі Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары фразеология жөнінде проблемалық маңызы бар бірсыпыра еңбек жазды. Мұнымен бірге А. И. Молотковтың редакциясымен жарияланған төрт мыңнан астам сөздік мақала бар «Фразеологический словарь русского языка» (1968) атты, Бабкин мен В. В. Шендельстің «Словарь иноязычных выражений и слов» (1981), Н. Н. Амосованың «Основы английской фразеологии» атты кітаптарын да атаған жөн. Ұлттық ғылым академиясының академигі І.Кеңесбаевтің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977) – қазақ лингвистикасының үлкен табысының бірі.

Фразеология және оның зерттейтіні – фразеологизмдер мәнін түсіну үшін, тұрақты тізбек, тұрақты тіркес және сөздердің еркін тіркесі деген ұғымдарды білу, бір-бірінің айырым белгілерін айқындап ұғу керек, олардың бір-бірінен ерекшелігін аңғару қажет.

Мәселен, Ілияс Жаныбектің екі езуін айырып жіберіпті, ал Айғаныстың екі езуі екі құлағында, Нұрбол болса – ат құлағында ойнап жүр – десек, осындағы ерекшеліктері терілгендер – тұрақты тізбектер, яғни фразеологиялық единицалар.

Жаныбек үйге кірісімен екі езуін бірдей көрсетіп еді, қарасак, – дәрігерге апару керек екен... Айғаныстың екі құлағы бірдей, атасынікіне тартқан, – нағаз қалқанқұлақ... Нұрбол: Мен ат құлаған жемеймін, қозы құлағын бер!.. – деді де, отырып алды...

Бұл мысалдардағы екі езуі, екі құлағы, қозы құлағы – еркін тіркестер. Алғашқы топтағы тізбектердің орнын да, сөздерін де ауыстыруға болмайды; соңғы топтағы тіркестердің сөздерін де, орындарын да басқа сөздермен алмастыруға болады.

Фразеологиялық единицаларды бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударуға болмайды, сол тілде бар баламасымен

ғана жеткізу керек; сөзбе-сөз аударылса, ондайлар тұрақты тізбек болудан да қалады, ой мағынасы мүлдем өзгеріп кетуі де мүмкін.

Мәселен, аузының суы құрып жүр; мұрнын көкке көтеріп жүр; мұртын балта шапшайды; тауы шағылып қалды; ұнжырғасы түсті; кежегесі кейін тартты; түлен түтіп отыр; қой үстіне бозторғай жұмыртқалайды т.б. дәлме-дәл орысшалауға келмейді.

Фразеологиялық единицалар түрлерін әр түрлі топтастырушылық бар. Дегенмен, сайып келгенде, лингвистер оның негізгі төрт түріне тоқталыңқырайды: фразеологиялық тұтастық немесе идиома, (фразеологические сращения немесе идиома), фразеологиялық бірлік (единство), фразеологиялық тіркес (сочетание) фразеологиялық сөйлемше (выражение).

Фразеологиялық тұтастықтар (немесе идиомалар) – семантикалық жақтан бөлініп ажырамайтын, біртұтас мағынасы құрамындағы сыңарларының (компоненттерінің ішіндегі сөздерінің) негізгі, номинативті мағынасынан мүлдем алшақ, мүлдем басқа мағына беретін тізбектер. Мысалы, жүрек жалғау; жүрек жұтқан; жүрегінің түгі бар; аузы-мұрны қисаймастан; аузынан ақ ит кіріп қара ит шықты; үріп ауызға салғандай т.б.

Фразеологиялық бірліктер – құрамындағы кейбір сыңарлары мағынасынан бүтіндей тіркес мағынасы аңғарылатын тізбектер. Мысалдар: ауырдың үсті, жеңілдің асты; түймедейді түйедей ету; тайға таңба басқандай; соқырға таяқ ұстатқандай; тамырына балта шабу; мақтамен бауыздау т.б.

Фразеологиялық тіркестер – құрамындағы сыңарларының мағыналары түсінікті, бірақ тілде тек сол қалпында ғана жұп жазбастан қолданылатын тізбектер. Мысалдар: асқар тау; айдын шалқар көл; ата мекен; қыпша бел; қиғаш қас; су жаңа; сүттен ақ, судан таза; су қараңғы.

Фразеологиялық сөйлемшелер – семантикалық жақтан бөлуге болатын, сырттай қарағанда, еркін тіркес сияқты болып келетін, бірақ тілде сол қалпында қалыптасқан тізбектер. Бұл топқа жататындардың басым көпшілігі мақалдар мен мәтелдер, нақыл сөздер, қанатты сөздер, афоризмге айналып кеткен тіркестер. Мысалдар: Айдағаның

– жалғыз ешкі, ысқырығын жер жарады; шегірткеден қорыққан егін екпес; көрпене қарай көсіл; өгізге өк деген - өлім.

Бұл топтың ішіндегі кеңірек тарағандары – мақалдар мен мәтелдер. Белгілі ғалым-ақын М.Әлімбаев мақал-мәтелдерге мынандай анықтама береді: Мақал дегеніміз – өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын, бітімі бекем, өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық накылы. Мәселен, мезгілі жетсе, мұз да еріп; ер жігіт үйде туып, түзде өлер т.б.

Мәтел дегеніміз – халық арасына кең тараған, қорытындысы болмайтын, тұжырымы тиянақталмаған, қарама-қарсы шендестіруі жоқ, ықшам кестелі халық сөзі. Мәселен, көппен көрген ұлы той; апама жездем сай т.б.

М. Әлімбаев мақал-мәтелдер жөнінде бірнеше жинақ шығарып, зерттеу жұмыстарын жазды: «Маржан сөз», «666 мақал мен мәтел», «Мақал – сөздің мәйегі», «Шығыс халықтарының мақал-мәтелдері», «Ер айнасы – еңбек», «Мақалнама», «Денсаулығыңды ойласаң», «Орыс халқының мақал-мәтелдері», «Өрнекті сөз – ортақ қазына», «Халық – қапысыз тәрбиеші» т.б.

Халық мақал-мәтелдерін қазақшаға аудару – үлкен өнер. М.Әлімбаев сондай аудармалардың кейбір жақсы үлгілерін келтіреді: жалғыз ақыл жақсы, бірақ екеу болса, бекем болар (ум хорошо, а два лучше; М.Әуезов аудармасы); қаламның ұшында найзаның сұсы бар (на кончике пера – сила меча); тіл – тіліп түсер наркескен, сөз – өткір жебе тау тескен (язык – это секущий меч, слово – это пронзающая стрела); Сәуір – суымен, Мамыр – гүлімен (Апрель с водою, а Май с травой); тауық – құс емес, жалқау – кісі емес, бос сөз – іс емес (курица – не птица, лодырь – не человек, болтун – не работник); жұмыла көтерген жүк жеңіл (дружно, да не грузно); алып кеме алысқа жүзер болар (большому кораблю – большое плавание); үйренгім келмейді, үйленгім келеді (не хочу учиться, а хочу жениться); ежелгі махаббат ескірмейді (Любви все возрасты покорны - Пушкин); қызметтің жөні бір басқа, достықтың жолы бір басқа (служба – службой, дружба - дружбой) т.б.

Неміс мақал-мәтелдері: «А»-ны айтсаң, «б»-ны да айт; өмірдің тәттілігін өлерінде білерсің; қартайған уақытша үйленеді; шошқаға алтын жапсаң да, – шошқа; өсер елдің ақыны көп, өшер елдің әкімі көп; қысқа сөз – қымбат сөз; асыл сөз арнап берген сыйдан артық т.б.

Ағылшын мақал-мәтелдері: тілазар істі тілімен тындырады; ақылды пікірінен қайта алады; қас дұшпанын сый ұсынса – хауіптен; бүгін ойлап, ертең айт; жының ұстаса – жүзге дейін санап шық; сыз семсерден бетер сілейтер; табандылық – табыс кілті т.б.

Француз мақал-мәтелдері: ашуға жеңдірген әділ бола алмас; ақылдылар алдына ақымақты ертіп барма; жақсылықты білмеген – жалмауыз; қараңғылық қара түннен де сорақы; суайттың сыры көзінде; татымсыз көже таусылмас; адам алғаш алданса, алдағанның айыбы, қайта алданып қор болса; иесі құтылғысы келсе «итім құтырды» дейді т.б.

Фразеологиялық единицалар түрлі-түрлі себептер нәтижесінде пайда болады. Соны бірі – фольклор, халықтың бай ауыз әдебиеті нұсқалары, мифология, қиял-ғажайып көріністер: жатқанға жан жуымас; көп жасағаннан емес, көпті көргеннен сұра; өзін көр де, ісін көр; басы ауырмағанның құдаймен ісі жоқ; жамансыз жақсы жоқ.

Кейбір фразеологиялық единицалар белгілі бір кәсіп, мамандық жаргондарынан, сөйлеу тілдерінен енеді: довести до белого каления (ұсталар жаргоны); на всех парусах (моряктар, теңізшілер сөзі); попасть в тон, пустить петуха (музыканттар, әншілер сөзі); студент способен за одну ночь овладеть китайским языком (студенттер өмірінен) т.б.

Кейбір ғылыми-публицистикалық, саяси және көркем шығармалар афоризмдері фразеологиялық единицаға айналып кетеді: «Лучше меньше, да лучше» (В.И.Ленин); «Человек – это звучит гордо» (Горький); «Любви все возрасты покорны» (Пушкин).

Абай сөздері мен өлеңдерінің көпшілігі афоризмге айналып кетті: Бакпен асқан патшадан мимен асқан қара артық; сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық; талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым – ойлап қой, - Бес асыл іс көңсеңіз: тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, – Аздырар адам баласын т.б.

ЭТИМОЛОГИЯ

Этимология (гректің *etymologia* – ақиқат, шындық туралы ілім деген сөздерінен алынған) – тіл білімінің жеке сөздер мен морфемаларының шығу тарихын зерттейтін саласы. Этимология – этимондар, яғни сөздің ақиқат мәні, мағынасы туралы ілім деп те айта береді. Сөз тарихы, мағынасы тіл тарихымен, сол тілді жасаушы, қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты болады дегенбіз. Халық өмірінде, халық тұрмысында бар нәрсе сол халық тілінен орын алады. Мәселен, солтүстікте саамдар (лопар халқы) тұрады. Жері суық. Мұз бен қар аралас. Мұздан басқа тау деген жоқ. Соған орай, саамдарда мұз түрін білдіретін – 20 шақты сөз, суықтың қандайлықты екенін байқататын (айтып жеткізетін) – 11 сөз, қардың түрін білдіру үшін жұмсалатын 41 сөз бар екен.

Сөз тарихын зерттеу – қызық құбылыс. Сөз сырын білу үшін асқан шыдамдылық пен терең білім қажет. Бұл жөнінде Маркс пен Энгельс – лингвистер үшін ұлы үлгі-өнеге. Мәселен, Маркс пен Энгельстің бір-біріне жазысқан хаттарында тілдің шығуы, тілді зерттеу методы, кейбір грамматикалық формалардың дамуы, қолданылуы, санскрит, ағылшын, гот, литва, герман тілдерінің бірнеше сөздерін салыстырған этимологиялық зерттеулер көптеп кездеседі.

Фридрих Энгельс біраз сөздің мән-мазмұнын, семантикасын, этимонын ашып та берген. Энгельстің айтуынша, халық тілдерінің бәріне де тән әке, апа, ұл, қыз, аға, іні, немере, жиен, нағашы т.б. – орынсыз айтылған атаулар емес, алыс, жақындық жөнінде, қандас, бауырластықтың бірдейлігі, бірдей еместігі жөнінде іс жүзінде үстем болып отырған көзқарасты көрсеткендік. Кейбір сөздер мағынасының кеңеюі, қайдан, қалай шыққаны Ф.Энгельс еңбектерінде тәптіштеліп баяндалады: фамилия (ағылшынша *семья*) деген сөз – римдіктерде алғашқы кезде құлдарға ғана айтылатын сөз; *familus* – үй құлы, ал *familia* – бір адамның қолына қарайтын құлдардың жиыны деген сөз. Энгельстің айтуынша, бұл – егіншілік кәсібі еніп, құлдық

заңды болып орнағаннан кейін, итальяндықтар гректерден бөлініп шыққаннан соң пайда болған сөз. Сондай-ақ, қазіргі сенат сөзі ертедегі римде ақсақал, ақсақалдар кеңесі дегеннен шыққан; қазірде мағынасы кеңейген. Маркс пен Энгельс сөздердің атауы мен оның жаратылысында ортақ ештеңе болмайды деп үйретеді.

Қазақ тіл білімінде этимологиялық зерттеулер соңғы жиырма шақты жылдан бері ғана қолға алынып келеді. Соның бір айғағы – «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (Ғылым., 1966). Бұл сөздікте 337 сөздің этимоны талданған. Олардың көпшілігі – қазақтың төл сөзі; сөздікте иран, араб, моңғол, орыс т.б. тілдерден енген біраз сөз беріледі: іш-тон – орыс тіліне – штан болып, чуен, шовген, шойын – чугун болып, йулуқ, шұлық сөздері чулок, чулки, татардың ортақ ел сөзі – артель боп кіріпті. Сөздіктің авторларының айтуынша, қазақтың тайпалық дәуірдегі кейбір сөздері қос сөздер сыңарының бірінде сақталыпты: тоқты-торым, қыз-қырқын т.б.

§ 10. Ғылыми этимология

Этимология, негізінен екі салаға бөлінеді: ғылыми этимология, халықтық этимология. Ғылыми этимология – сөз төркінін, морфемалар тарихын, дамуын дәл анықтап, көз жеткізсе, көңіл сендіре ғылыми түрде түсіндіру. Ал халық этимологиясы, жоғарыда айтқанымыздай, кейбір адамдардың кейбір сөз мағынасын өзінше түспалдап, өзінше топшылау жасап түсініктеме беруі.

Ғылыми этимологиялық зерттеулерде белгілі бір сөздің – морфеманың алғашқы мағынасын, сырын, қандай өзгерістерге түскенін айқындау үшін бес түрлі принцип – зерттеу тәсілі қолданылады: генеалогиялық принцип, фонетикалық принцип, морфологиялық принцип, семантикалық принцип, этиологиялық принцип. Бұлар бір-бірімен тығыз байланыста болады, бір-бірін толықтырып отырады. Бұлар тарихи фонетикамен, тарихи лексикологиямен, семасиологиямен, ономазиологияның барлық салаларымен, тарихи грамматикамен де қоян-қолтық

бірлікте, байланыста болады. Дегенмен, этимологиялық бес принциптің әрқайсысының сәл де болса өзіндік ерекшелігі де бар.

Генеалогиялық принцип – жүйелілік принцип деген сөз. Бұл принцип бойынша сөз төркінін айқындағанда, тілдердің генеалогиялық классификациясына сүйеніледі, тілдердің туыстығы еске алынады. Мәселен, қазақ сөзінің бірінің шығу жайын қазақ тілімен туыстас қырғыз, ұйғыр, әзірбайжан, чуваш, тува, якут т.б. тілдердің материалдарын салыстыра, соларды ескере отырып іздестіру керек. Сонда ғана сөздің жалпы мағынасы айқындала түседі, комескі мағынасының сыры ашылады.

Мәселен, жоғарыда қазақта тоқты-торым, қыз-қырқын тәрізді қос сөздерді келтірдік. Осылардағы тоқтысы, қызы, түсінікті; торымы мен қырқынының не скенін скінің бірі біле бермейді. Сөйтсек, торым – көне түркі тілінде түйенің ботасы; моңғолда торым – тайлақ деген сөз; чувашта қырқын – қыз деген сөз.

Сол сияқты, ұзын-тұра дегенде, тұра – моңғолша туруу (тұяқ) деген сөз; байқап қарасақ ұзын-тұра, «ұзын тұяқ» дегендей болып шығады; қызыл шақа, бала-шаға дегендердегі шақа, шаға – әзірбайжан, түрікмен тілдерінде сәби, кішкентай бала деген сөз: жора-жолдастағы «жора» – қырғыз тілінде жолдас; жамау-жасқау дегендегі жасқау – моңғолша жамау деген сөз; қуғын-сүргін дегендегі сүргін – әзірбайжан, түрікмен тілдерінде қуғын мағынасында; соқыр адамды су қараңғы дейді қазақтар. Қарағы – көне түркі тілінде шынында да соқыр деген сөз екен т.б.

Кейбір сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, тұрақты тізбектер құрамында да түсініксіз сөздер кездеседі. Ондайларды да туыстас тілдерден іздестірсек, мағынасы айқын болып шығады. Мысалдар: қол қабыс дегендегі қабыс – хакас тілінде көмек, жәрдем; сеспей қатты дегендегі сес – түрікмен, әзірбайжан, хакас тілдерінде үн, дыбыс, сыбыс; қаруы қайтты дегендегі қару – ұйғырша жауабы, ессі деген сөз; қылдырықтай болып қатып қалыпты дегендегі қылдырық – бидайдың қабығы, кебегі деген сөз; шыр жұқпайды, шыр бітпейді дегендегі шыр – май (май жұқпайды, семірмейді) деген сөз; кежсгем кейін тартып тұр дегендегі кежеге – желке деген сөз; көктемде жілік жүгіреді, күзде күлік

жүгіреді деген мәтелдегі сәйгүлік, сайгүлік аттың аты, жүйріктің жүйрігі, асылдың асылы деген мағынада; күлік, кулуг – казак, қырғыз тілдерінде жүйрік деген сөз; ел жатса да, енекем жатпайды деген жұмбақтың шешуі – сиырдың мүйізі. Ұйғыр, тува, қарачай, балқар тілдерінде енеке – сиыр деген сөз. Бұл мысалдар – сөз этимонын айқындағанда туыстас тілдер фактілерін ескеру керектігінің бір дәлелі.

Фонетикалық принциптің мәні – сөздің шығу тегін, төркінін айқындағанда, тағы да туыстас тілдерде қалыптасқан дыбыстық заңдылықтарды, сәйкестіктерді, ұқсастықтарды ескеру қажет деген сөз. Мәселен, қазақ тілінде сөз соңы у дыбысына бітіп отырады: тау, бау, су т.б. Ұйғыр тілінде керісінше – тағ, әзірбайжанша, түрікменше, туваша – дағ. Қазақ тілінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді, ал қырғызда ол – заң; тау – тоо, болмайды – болбооит т.б. Сондай-ақ, қазақша ж дыбысынан басталатын сөздер кейбір туыстас тілдерде й-ден басталады: жыл – йыл, жас – йаш, бас-баш, бош-гөш, т.б. Қазақ сөздері көбінесе с дыбысына аяқталса, кейбір тілде сөз ш дыбысына бітіп отырады; орыс тілінде бес (беситься, бешенный) жүгіру, шайтап сияқты, жындану, алас ұру деген мағыналарында қолданылады; ал орыс тілімен туыстас украин тілінде бег (бегать), бес сөздері біг, біс болып айтылады; мағыналық жақтан айырмашылық жоқ.

Оқулық авторы В.Н.Перетрухин орыс сөздерінің кейбірін туыстас славян және индоевропа тілдері мысалдарымен салыстыра отырып, кейбір ортақ сөздер этимонының дыбыстық ұқсастықтарын толып жатқан мысалдар арқылы түсіндіреді. Мәселен, орыс тіліндегі бес, бег, дед сөздеріне украин тілінде, жаңа ғана айтқанымыздай, біг, біс, дід сөздері сай келеді екен; жалпы славян тіліндегі бес сөзінің литван тіліндегі дыбысталуы – baisa, мағынасы – қорқыныш; baisus десе, керемет қорқынышты, жиіркенішті мағынаға ие болады. Сөйтіп, сайып келгенде, орыстың бес сөзінің түпкі төркіні – қорқыныш, сұмдық пәлекет дегенге саяды; бұл сөз орыстың боязнь, бояться сөздерімен төркіндес болып шығады.

Морфологиялық принцип бойынша сөз, морфема, этимонын, даму, өзгеру жайын анықтағанда, тіл-тілдің сөз тудырушы, сөз өзгертуші элементтерін салыстыра зерттеу

жағына көбірек көңіл бөлінеді. Онда да туыстас тілдер жайы ескеріледі, солардағы бар формалар қарастырылады. Мәселен, ертеде индоевропа тілдерінде сөздердің көпшілігі үш морфемадан құралыпты: бірінші – түбір; екінші – жұрнақ, үшінші – жалғау. Бұл – ол кез үшін бұлжымастай заң; келе-келе бұл шарт бұзылған. Ал қазақ тілінде кейбір сөздер қазіргі кезде не түбір, не қосымша дей аларлықтай ажыратылмай, бүтін бір түбір сөз қалпына айналған: жалғыз, жалқы, жалаң, өксі, өкір, қайт, қайыр, оян, ояу, той, тоқ, қисық, қисай, қиғаш, қыңыр т.б. (К.Аханов). Бұл сөздердің алғашқы түбірі – жал, қай, қы, ки; көмекші морфемалары қыз – ғыз, қы, аң, қай, сық, ғаш т.б. Бірақ қазірде негізгі морфема мен көмекші морфема (түбір мен қосымша) бірігіп-кірігіп кеткен.

Семантикалық принцип бойынша да белгілі бір сөздің туытас, тіпті туыстығы алыстау тілден ауысқанда, оның мағыналық жақтан кейбір өзгеріске түсуіне немесе жақындығы ескерілуіне көңіл бөлінеді. Ондай сөздердің дыбысталуы басқаша, ал бірақ мағынасы сай келуі ықтимал. Мәселен, Кежегем кейін тартып отыр, кейін тартып жүр дегендегі кежегем туыстас тілдерде дәл желке мағынасында, бір нәрсені дауаламай, соған ықыласым, ынтызарым болмай деген тәрізді мағынада; сағы сынып жүр; сағы сынын қалды десек, көңілсіз, беті қайтты, беттей алмай қалды, жасқанып қалды мағынасында; осындағы сағы – хакасша күш, қуат, әл мағыналы сөз; саам сыхты – әлім бітті; сағ чох – күш жоқ дегенді білдіреді; қазақша сақай-сақаяу – күшею, тәуірлену, ірілену мағынасына да ие болған.

Орыс тілінде лебедь – аққу сөзінің негізі, түбірі – леб; едь – жұрнақ; леб түрінің алғашқы мағынасы, этимоны – ақ (белая) деген сөз. Леб түбірінің арғы тегі – ертедегі славян тілі. Праславянша сөз түбірі – eld; грекше бұл сөз – alphas (белое пятно – ақ дақ) деген сөз; латынша albus – ақ; немісше – Эльба, чехша – laba (ақ). Сонда бұл сөз ақ деген мағынадан аққудың түр-түсіне қарай атаудан шыққан болады. Бұл – сөздің семантикалық жағын ескеру үлгісінің бірер ғана мысалы.

Этимологиялық принцип (гректің aitia – себеп, себептілік мағыналы сөзі) нақты бір сөздің нақты қандай жағдайларға, қандай себептерге байланысты шыққанын терең де жан-

жақты білуді қажет етеді. Осыған орай, этимология тарих, этнография, археология, фольклор және басқа ғылымдар деректерін де арқау етеді, соларды басшылыққа алады. Мәселен, қазақ тілінде етік тігетін біз сөзінің алғашқы дыбысталуы бігіз екенін айтқанбыз. Бұл форма бірсыпыра тілде сақталған. Ал осы сөздің түпкі мағынасы мүйіз (орысша рога) сөзімен байланысты екен; соған қарағанда, біз алғашында мүйізден жасалуы да ықтимал. Мүйіз сөзінің көне формасы – мүнүз ұйғыр тілінде сақталыпты. Алғашқы *бігіз* – *мігіз* кейінгі мүйіз формалары мен мағыналы сөз қазіргі қазақ тілінде біз болып ықшамдалған.

Ағылшын тілінде Alsation (қарыздар) деген сөз бар. Бұған бір синоним ретінде эльзасец – эльзастық сөзі қолданылады. Эльзас – Лондондағы квартал аты. XVI - XVII ғасырларда ұры-қарылар тұратын мекенге қарыздарлар да (должники) барып паналап жүреді екен. Бірақ Alsation сөзі эльзастықтардың бәрі шетінен қарыздарлар дегеннен емес. Эльзас, яғни Alsation кварталы деген мағынаға байланысты шығыпты.

Сөйтіп, бұл айтылғандардан шығатын бір қорытынды: лингвистиканың негізгі объектісі – ғылыми этимология. Өйткені ғылыми этимология тарихқа, ақиқатқа, шындыққа негізделеді, сөз мағынасын дәл түсіндіріп, айқындайды. Ал этимондар сырын ашу оңай емес. Қыр-сыры мол сөздер тіл-тілде өте көп. Олардың көпшілігінің қалай, қайдан шыққаны – күні бүгінге дейін жұмбақ. Дегенмен лингвистер мұндай мәселелерге айрықша назар аударуда.

Мәселен, қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов қазақтың кейбір сөздерінің этимонын, семантикасын ашуға көңіл бөлген. Шоканның айтуынша, қазақтағы аластау ерте заманда пәле-жаланы, зұлымдық-жауыздықты от арқылы, отпен үркітіп-қорқытып қашыруға байланысты шыққан; қорқытып көшіру сеніміне байланысты туған; қазақта баласын айналайын деген сөз о баста жас нәрестесі ауырған әкенің өз белбеуін өз мойнына салып, не істерге білмегендіктен, не жәрдем берере амалын таппағандықтан, шарасыздықтан өз үйін өзі айнала беруіне байланысты шыққан. Келе-келе бұл сөздердің мағынасы кеңейе түскен: аластау – қуып шығу, көзін жою, жоғалту, құрту, бездіріп жіберу, қайтып жоламастай ету дегенді білдірсе, айналайын

– өте жақсы көру, мейірлену, құптап-қолпаштау, тәтті сезімін, шын ықыласын білдіру мағынасында қолданылатын болған.

Ғылыми этимологияның объектісі – кейбір жеке сөздер, кейбір ономалар т.б. этимоны. Мәселен, абжылан дегенді кейбірсулер су жыланы деп түсіндіреді: аб – парсыша су. Шындығында, абжылан – улы жылан деген сөз: якут тілінде аба, ап-у-ащы дәм, суда өсетін улы шөп тамыры; сиқыр тылсым, арбау, жадылау, бас айналдыру; адақтау сөзінің түбірі – адақ. Бұл – моңғолша адағ – бір нәрсенің соңы, ақыр аяғы; алтай тілінде – төменгі бөлік; әзірбайжанша адахшаг – баланың бірінші қадамы.

Алаш деген сөз туралы академик В.В.Бартольд: «Алачи» – кісі өлтіруші деген сөз дейді. Алаш туралы Абай да жазған: ... «Қазақ ханы Ахмет қалмақты көп қырыпты, көп шауыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай мынау бір алашы болды ғой, – депті «жан алушы» болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты». Бұл сөзге Сәкен Сейфуллин де түсінік берген: «...Қалай болғанда «алаш», «алашы», «алаша» дегендер – бір сөз; қалмақ, моңғол тілдерінде «кісі өлтіргіш», «қан құмар», «жау» деген сөз екендігі дұрыс». Өзбек тілінде алаш – «сабау» деген мағынаны, моңғолша – «жендет», қалмақша «қанішер» деген мағынаны білдіреді екен.

Жазушы Р.Токтаровтың түсіндіруінше құман (кумандар) аты – немістің ман (адам) деген сөзі мен кү (аққу тектес адам), аққу тектестен шыққан; «Құдатқу білік» – құдыретке жету тәсілі жайлы ілім; аққу – қазіргі алтай тілінде ак сипатты, инабатты адам; кымыз – тәңірі сусыны; құрылтай – тәңірі талқысы; құт – жан, өмір күші; қытай – асыл жібек; құзғын – қудың азған түрі, өлімін ешкім көрмеген құс; шебер – сак; Сахара – сактар мекендеген дала, қу дала, қу медиен, қу сахра; сака – құлжа, мықтылықтың белгісі т.б.

Кейбір медицина терминдерінің этимоны да қызық: тіл тұрғысынан қарасақ, орыс тіліндегі сон мен спать (ұйықтау) сөздері төркіндес; немісше шляфен, софа сөздерімен орыстың «слабый», «слепой» сөздері жақын; ал ертедегі грек тілінде хюпнос (қазіргіше «гипнос») сөзі сон (ұйқы) дегенді білдірген; темперамент және температура сөздерінің түбірі – темперо: әлін білу, байқау, шектен

шықпау, жұмсарта, байланыстыра, араластыра, лайықтай білу деген мағынада; хирургия – грекше қол жұмысы деген екі сөзден құралған; хейр – қол, жұмырық, жан-жағы, жақындық, күш, өктемдік деген, эргон – энергия, организм деген сөз; ертедегі гректерде хирургия – медициналық термин ғана емес, кез келген қол жұмысы деген ұғымда жұмсалған; шприц – медициналық аспап-құрал аты; бұл шпроты (балықтан жасалған тағам)сөзімен байланысты шыққан неміс сөзі; алғашқы мағынасы бойы өссін дегенге келеді.

Жер-су, елді мекен аттарына байланысты этимондар қырсыры да өте көп. Қазақ жерінде Актау, Қаратау, Қаратал, Аксу сияқты мағынасы түсінікті атаулармен бірге Нарынқол, Қарақол, Түрген, Абыралы, Нұра, Алтынемел; Қотанемел тәрізді қазіргі кезде алғашқы мағынасы ұмытылған атаулар да бар.

Арғы тегі мен этимондарын салыстыра, қарастыра келгенде, нарын – қырғыздың еттен өте ұсақталып, туралып жасалған ұлттық тағамы; әзірбайжанша нарын – ұсақ, ұсақталған, ұнтақталған, жақсылап түйілген дегенді, түрікше – жіңішке, жұқа, нәзік, көрікті; моңғол, қалмақ, бурятша – саран, қатты деген мағынада; ол қол – гол – моңғолша ойпат, өзен деген сөз. Сонда Нарынқол, Қарақол – жіңішке өзен, ойпат, аңғар, қара ойпат, өзен деген сөздерден алынған болады; Түрген – жылдам, шапшаң, тез ағатын өзен; Нұра – моңғолша нуур (өзен); Абыралы – тува тілінде абыра – қорға, қалқан бол, бөгет, тосқауыл дегеннен, емел моңғол, бурят, қалмақ тілдерінде эмэл (ер, ер-тоқым, бел, асу мағыналы) деген сөзден шыққан.

Жоғарыда айтқанымыздай, этимондар сырын біле түсу үшін, басқа да тіл фактыларына үңілген жөн. Мәселен, орыс тіліндегі грамота – гректің әріп (буква) деген сөзінен алынған.

Деревня сөзін кейбіреулер үйлерінағаштан салғандықтан, осылайша атаған болар деп ұғады. Шындығында, деревня сөзінің орыстың дерево сөзіне ешқандай қатысы жоқ. Дерево сөзі литваның *deŗva* (сосна – карағай), бретон тілінің *deŗusnn* (дуб – емен) сөздерімен байланысты; деревня сөзі – алғашқыда поле, кейіннен жер учаскесі, келе-келе селение – ауыл, коньс, құрылыс, қоныстану, ну орман – тоғайдан,

ағаштардан арылып, тазартылған ашық жер, яғни открытое поле деген ұғымды білдіретін сөзден шыққан.

Орыс тіліндегі дитя (бала) ертедегі үнді тілінде – dhena (сауын сиыр), грекше – denion (сүт), иран тілінде – dinum (емемін), гот тілінде daddjan (емшекпен тамақтандыру) дегендермен мағыналас, яғни емемін, сүт ішетін, сүтпен қоректенетін деген мағынадан шығыпты.

Керісінше де бола беретін көрінеді: бірсыпыра тілде бір мағына беретін бір сөз әр тілде әр түрлі этимоннан, әр басқа сөзден шығуы мүмкін. Мәселен, әйел (женщина) – латын тілінде femina, бұл тамақтандырушы, тамақ беруші (кормящая) дегеннен, грекше potnia – үй қожасы әйел (хозяйка) дегеннен, ағылшынша woman – ойлаушы, ойға батушы (думающая) дегеннен, немісше weib – еңбекқор, еңбек етуші, еңбектенуші (труженица) дегеннен, орысша женщина – туушы, босанушы (роженица) деген мағынадан тарапты.

Кейде бір сөздің этимоны бастапқыда бір бола тұра, кейіннен басқа-басқа мағына білдіріп те кетуі мүмкін. Мәселен, орыстың берег сөзімен немістің Berg сөзінің этимоны бір. Бірақ қазіргі мағыналары басқаша: немісше Berg – тау; орысша берег – жаға; сондай-ақ, орыс тіліндегі вить (сплетать – шаш өру) сөзімен этимондас болгар, серб тілдерінің вितिца сөзі керісінше, бұйра (кудри) мағынасын білдіреді.

Академик Н.Я.Март орыс тіліндегі сумерки (ымыртта, күн бата) сөзін ертедегі шумер тайпасының атынан шыққан деп түсіндірген-ді; ал А.А. Реформатскийдің айтуынша, су – ертедегі приставка; сөз түбірі – мерк (меркнуть); и – флексия; сонда бұл сөздің морфемалары – су-мерк-и.

Кейбіреулер орыс тіліндегі зонтик сөзін, рот-ротик, стол-столик сөздеріндегі сияқты, зонт түбірінен алынып, оған кішірейткіш ик жұрнағы жалғанған деп ойлайды. Ғылыми тұрғыдан алғанда, олай емес: бұл сөз Петр I тұсында голланд тілінің Zonnedeck (күнқағар) сөзінен ауысыпты; кейін ғана, келе-келе зонтик сөзінен зонт ықшамдалған.

Р.А.Будаговтың айтуынша, ағылшын тіліндегі butterfly – (көбелек) екі морфемадан құралған butter – май, fly – шыбын; сонда бұл сөз май (сарымай) тәрізді шыбын дегеннен біріккен; орыстың окорок сөзі, украинның крок

(адым) дегені, болгардың крак -- аяқ сөздерінен, трус (қоркак) – трясти дегеннен, дошлый сөзі – это тот, кто «до всего доходит» дегенінен, предмет сөзі – брошенное перед нами дегенінен алынған.

Халықтың этимологияны ағылшынша – polk (popular) etymology, французша – etymologie populaire, немісше – Volksetymologie деп атайды; кейбіреулер мұны жалған («ложная»), ағылшынша false etymology – этимология деп те атайды. Шындығында, бұл – «жалған» емес, сөз мағынасын бірсыдырғы түсіндіретін тәсілдің бірі. Дәлденкірей түссек, біз жоғарыда: «халықтық этимология кейбір адамдардың кейбір сөз мағынасын өзінше топшылау жасап түсініктеме беруі», - дедік. Шындығында да солай: халықтық этимология – тіл-тілдегі кездейсоқ, басы артық, «ешбір пайдасыз» құбылыс емес; бұл тіл-тілде тапқырлыққа мезгейтін, сөз мағынасын дәл түсіндіруге немесе қабылдауға талаптанушылықтың бір көрінісі.

Деэтимологияланған құбылыстар да болады. Бір кездерде түбірлес, туыстас сөздердің мағына жағынан алшақтап, алғашқы жақындығы, бір негізден шыққандығы білінбестей дәрежеге жетуін деэтимологияланған құбылыстар деп те атайды. Деэтимологиялануға сөздің дыбыстық өзгеріске түсіп, өзі тараған түбірден алшақтауы, бір кездегі жақындығын танытпастай қалыпқа түсіру, дыбыстық қалпымен қатар морфологиялық құрылымын да басқаша түрге келтіруі т.б. себеп болады.

Мәселен, орысша обруч (сакина) және рука (қол) сөздері бір түбірден (қол) өрбіген; қазірде сакина мен қол сөздерінің жақындығы ұмытылған, яғни деэтимологияланған. Сондай-ақ, орысша долина және ладонь сөздерінің түбірі – дол (төменгі жақ); қазірде алқап, алақан мағыналарының о бастағы бір екендігі танылмастай дәрежеге жеткен.

Егіз сөзінің түбірі – екі; қор, көз сөздерінің бастапқы түбірі - кө; қазірде түбір ортақтығы мүлдем аңғарылмастай десе де болады.

Осындай ерекшеліктерді ескере келіп, кейбір лингвистер деэтимологиялануға фузия құбылысына байланысты қарастырады.

Мәселен, окно (әйнек, шыны) сөзінің түпкі төркінің ока (көз – глаза); қазіргі окно дегендегі Н – «қатып қалған»

жұрнақ; око сөйлеу тілінен шығып, тек кітаби тілде сақталған; мошенник (алаяқ, алдамшы, залым) сөзінің алғашқы мағынасы – карманщик (қалтаға түсетін ұры, кошелок ұрлаушы); қазірде бұл екі сөз мағынасы – екі басқа; завтра деген сөз утро сөзімен байланысты шыққан; ертедегі бір формасы – заутра; горький сөзі «гореть» етістігінен алынған; қазір екі мағынада – ащы, жану мағыналарында қолданылады.

Орыс тілінде кейбір зат есімдер деэтимологияланған: вилканың түпкі төркіні – вилы (айыр); мешок – мех; порошок – порох; крыльцо – крыло; сын есімдер: голубой – голубь, коричневый – корица, плотный – плот, прочный – прок; етістіктер: красить – краска, нравиться – нрав, сердиться – сердце, уметь – ум т.б.

Мұндай ерекшеліктер орысша – опрощение, қазақша сіңісу құбылыстарымен байланысты болып келеді.

Тілде кейбір сөздердің алғашқы мағынасын ұмытқандықтан, бір кездегі түбірлес, этимоны бір сөздерді қатарлап, тіркестіріп қолданушылық та болады. Мәселен, белое белье, белые лебеди, кислый квас, черные чернила деп айта береді. Шындығында, бельенің өзі бастапқыда ақ матадан жасалғандықтан, белье деп аталған; акқудың өзі – ақ; квастың өзі – ащыған тағам; мешоктың өзі алғашқыда мехтан, чернила кара сұйық заттан жасалып, осылайша аталған. Мұндай қолданыстарды катахрез (грек сөзінен алынған, орысша – злоупотребление, қазақша – қиянат ету, теріс пайдалану) деп те айтады.

Тілдегі сөздердің қыр-сыры өте көп екенін айттық. Оларды әркім әр түрлі мағына бере қолдануы мүмкін. Сөздер сөйлеуші мен жазушының ыркына көне береді, былайша айтқанда, «қалай айдаса, солай жүреді». Сондықтан ойды дұрыс құрып, оны дұрыс түсіну керек.

Сөз мағынасына жете түсінбеушілік немесе сөзге басқаша мән беру салдарынан болатын қателіктер жөнінде тілімізде көптеген аңыз әңгіме бар. Соның бірі – Алдаркөсенің Бізбикешті алып кетуі жөніндегі аңыз.

«...Бай кетісімен, Алдар бәйбішеге жүгіріп келіп:

– Ал қызыңды киіндір! – деді.

– Е, не үшін?

– Баймен келісіп, Бізбикешті алатын болдым... Әйтпесе өз құлағыңмен естіп қал! – деп, сыртқа шығып, көп жерге барып қалған байдың артынан айғайлайды.

– Әй, бай! Бізбикешті бермей жатыр бәйбішең! – деп, «Бізін» қаттырақ айтып дауыстады.

– Әй, бәйбіше, бер, бер. Жоғалт соның көзін! – деп айқайлайды бай.

Алдар анау-мынау дегенге көнбестен, жасауын буып, қызды атқа мінгізеді» («Қ.Е.»).

Екіншісі – шаңғақ туралы аңыз. Ертеде бір ұры ұсталып қалады. Астына мінгені өгіз екен. «Айналайындар, өзімді ұстасаң ұста, шаңғақ еді өгізім, мұрнынан ұстайкөрмендерші!» – деп безек қағады ұры. «Бұл не сандырақтап тұр» дегендей, ұрыны ұстаушылар ұрының өгізінің мұрнына жармасады. Сол кезде ұры өгізін тебініп қалады. Өгіз ата жөнеліп, жаяуға да, аттыға да жеткізбей кстеді. Сөйтсе, ұрының өгізі шаңғақ екен. (Шаңғақ – сиыр тұқымдастың ең жүйрігі деген сөз). Ұры сөзінің мағынасын түсінбегендіктен, оның қашып құтылып кетуіне ұстаушылардың өздері себепкер болады.

Үшіншісі, күйеуінің «Соғымыңның көбін ұзын сарыға сақта» (ұзын сары – қазақ ұғымында ақпан, наурыз айлары, «көк өзек уақыт») дегенін түсінбеген әйел бір күні үйіне ұзын бойлы сары адам жолаушылап келгенде, бар-жоғын түгел асып бергені туралы аңыз.

Төртіншісі – «Тапқыш» әңгімесіндегі Отарқұлдың басынан өткен жай. Отарқұл екі рет ханның жоғалған мал-мүлкін тауып беруге себепші болып, «Тапқыш» атанады. Бір күні хан осы шын тапқыш па екен, жоқ өтірік пе екен, сынайыншы деген ойға келеді де, далаға көгалға шығады. Бір шегіртке кетіп бара жатыр екен. Хан бір ұмтылады, – ұстай алмайды; екі ұмтылады, – ұстай алмайды; үшіншіде барып қолына түсіреді. Отарқұлды шақырып алып: «Шын тапқыш болсаң, қолымдағы не? Соны айт. Әйтпесе мал-мүлкімді ұрлап жүрген өзіңсің. Басыңды алам!» – дейді.

Шын қысылған Отарқұл ағынан жарылып: «Тақсыр-ай, бір секірдім – құтылдым, екі секірдім – құтылдым, үшіншіде – тұтылдым-ау!» - дейді.

Отарқұлдың сөзіне өзінше мән берген хан мәз-мейрам болып, қолындағы шегірткесін босатып жібереді де, Отарқұл өлім тұзағынан құтылады.

§ 11. Халық этимологиясы

Халық этимологиясы құбылысын ағылшындар *polk* (*popular*) *etymology*, француздар - *etymologie populaire*, немістер *welksetymologie* деп атайды. Кейбір лингвистер мұны жалған (орысша – «ложная», ағылшынша *false*) этимология деп те атайды. Шындығында, бұл – жалған емес, сөз мағынасын бірсыдырғы ерекшеліктермен қолданып, түсініп-түсіндіру тәсілінің бірі.

Халық этимологиясы – тілдегі кездейсоқ, басы артық, «ешбір пайдасыз» құбылыс емес, бұл – тіл-тілде сөз тапқырлыққа мезгейтін, сөз мағынасын өзінше дәл түсіндіруге немесе қабылдауға талаптанудың бір түрі.

А.А.Реформатский мынандай бір мысал келтіреді: «Молочница рассказывала, что муж у нее солист. На вопрос: «В каком же он ансамбле»? – недоуменно отвечала: «Нет, он у меня по – капусте, раньше он был по огурцам»...

Сонда тұздаушы (қияр, капуста тұздайтын адам) дегенді әйел итальянның *solist* – солист сөзімен шатастырып алғанда, *солить* сөзіне орыстың *ист* жұрнағын қосып, тура мағынасында қолданған. Ал оны тыңдаушы екінші әйел *солист* сөзін кірме, терминдік мағынасында қабылдаған.

Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романы кейіпкері Сырбай экскаватор дегенді – «іске батыр», *лесс* (құнарлы боз топырақ, минералды тыңайтқыш) сөзін «үлес» деп, қазақ ұғымына жақындастыра сөйледі. Сәкен Сейфуллиннің бір кейіпкері сөзінде: «Осы Сатекен сөзді өзгертіп ала қояды-ай! «Осоавиахим» деген сөзді ылғи естіп, біліп жүрсе де, «Асаубай әкім» дейді, – деген сөйлем бар.

Бұл текстердегі *солист*, *іске батыр*, *үлес*, *Асаубай әкім* – халық этимологиясы бойынша жасалған сөздер. Бұл мысалдарға қарағанда, халық этимологиясын кейбір адамдардың кейбір сөз мағынасын өзінше, тұспалдап, өзінше топшылау жасап түсініктеме беруі деп тұжырымдауға болады.

Лингвистикалық әдебиеттерде халық этимологиясы деген не деген сұраққа әр түрлі анықтама-түсініктемелер беріледі.

Мәселен, А.А.Реформатскийше, сөздегі дыбыстық заңдылықтарды, сондай-ақ, сөз мағынасындағы және сөздің грамматикалық құрамындағы өзгерістерді ескермей, бұрын өзіне белгісіз немесе мағынасы жете түсініксіз сөздерді алғашқы естілуіне ғана қарап өзіне танысырақ сөзге жақындатып алу және сол мақсатпен сол бейтаныс сөздің дыбыстық құрамын өзгертіп жіберу халық этимологиясы деп аталады.

Перетрухинша, шығу тегі жағынан әр түрлі сөздерді әркімнің өз ұғымы-түсінігіне жақындатып қолдануы халық этимологиясы немесе жалған этимология деп аталады.

Будаговша, халық этимологиясы дегеніміз – ішкі формасы түсініксіз көрінген сөзге белгілі бір адамның өзінше мән-мағына беріп, оны ұғынықтырақ ету амал-тәсілі.

Розенталь мен Теленковаша, халық этимологиясы дегеніміз – кірме сөздерді өз ана тілі сөздерінің дыбысталу қалпына салып алу және соған орай, өзіне түсініктірек мағынаға жақындату, кейде ол сөзге өзінше мән-мазмұн беру. Мұндайда халық этимологиясын қолданушының кірме сөздің шығу тегінің реалды факторлары дегенде шаруасы жоқ, - кірме сөздің тек сыртқы пішін-тұлғасы, дыбыстық жағынан кездейсоқ ұқсастығы ғана ескеріледі. Лингвистика терминдері сөздігінің авторы О.С.Ахманова анықтамасы да осы тәрізді болып келеді.

Жоғарыда келтірілген анықтама-сипаттамаларға қарағанда халық этимологиясына жатқызылатын құбылыстар: генетикалық жақтан бөтен тіл лексикалық единицасы дыбыстық құрамының ассоциациясы негізінде кездейсоқ ұқсастырылуы; ондай сөздерге басқашалау мән-мағына берілуі: сөздің сыртқы түр-тұрапатының өзгеріліп қолданылуы. Шындығында, халық этимологиясы халықтың фольклор сияқты нағыз шығармашылығы десе де болады.

Халық этимологиясы адамның өзіне таныс сөздері қалыбына салынып түсіндіріледі. Адам өзіне тосын сөзді алғаш естігенде, ол туралы жалған ұғым-әсер алуы да мүмкін; осыдан келіп оны өзіне мәлім байырғы топ сөздің біріне ұқсатуы да мүмкін.

Мәселен, орыстың ауызекі сөйлеу тілінде пиджак сөзін спинджак деп қолданушылық бар. Ондағы дәлелі: бұл сөз спина сөзінен шыққан деп түсінуден. Сондай-ақ, полуверді

– полувер деп айту полу, половина (жарты, жартылай) сөздерімен байланысты деп ұғудан.

Қазірде халық этимологиясы – тіл-тілде айтарлықтай орын тепкен, тіпті әдеби тілдің әр саласына-ақ кіріп алған құбылыс. Сөйтсе де, қауым мүшелерінің сауаты мен жалпы сөйлеу мәдениеті арта бастаған сайын халық этимологиясы құбылысы бірте-бірте жоғала бастауға тиіс. Дегенмен бұлар әзірше бар және олар тез-ақ жойылып кетеді деу ертерек.

Керек десеңіз, халық этимологиясы – ұлттық тілдің дамуы мен байи түсуінің, лексикасын толықтырудың бір көзі (бір жолы). Халық этимологиясы – лексикалық единицалардың сыртқы (формалды) және семантикалық ұқсастықтарын күрделі байланысының көрсеткіші. Халық этимологиясы процесі тіл қызметі заңдылықтары мен тіл жүйесіндегі сөздер өзгерісінің көп қыр-сырын ашып беруге де көмектеседі.

Мұны халық этимологиясы туралы айтылып жүрген мынандай пікірлерден айқын аңғаруға болады: халық этимологиясы – «тіл жүйесінің сезімі («чутье систем»); халық этимологиясы – «қалыптасқан дәстүрлер мен салт-санаға байланысты тіл өмірін бағыттаушы этимологиялық табиғи инстинкт» (Х.Касарес. Введение в современную лексикографию. Изд.иностр. лит-ры. 1958, стр. 56).

Халық этимологиясы сөз мағынасы мен оны жеткізу формасы арасында бұзылған тепе-теңдікті қалпына келтіруге көмектесе алады.

Көп жағдайда халық этимологиясы сөздің сыртқы формасын өзгерте отырып екінші бір номинацияның бір түрі ретінде көрінеді деуге болады. Сондықтан халық этимологиясы құбылыстарын жүйелі функциясы тұрғысынан қарастыру керек. Сондай-ақ, халық этимологиясы құбылыстарын онымен сырттай ұқсас, аралас құбылыстар – **аналогиямен, паронимдермен шатастырмау** керек; фонетика-мағыналық **контанимациядан** ажырата білу керек.

Мәселен, халық этимологиясы мен аналогияны біріктіретін, ұқсастыратын, ортақтастыратын бір нәрсе: бұл екі құбылыстың екеуінде де адаптациялық сипат болады. Мәселен, спиджак, гульбар дегенде, бұлардың пиджак, бульвар прототиптері ойда тұрады десе де болады.

Дұрысында, мұнда сөздің шын атауынан аса көп ауытқу жоқ, – соның негізгі мағынасына жақындатушылық бар.

Халық этимологиясы және фонетика-мағыналық контаминация процесі бойынша лексикалық бір единица элементі екінші бір лексикалық единица құрамына өтіп кете алады.

Дәлірек айтсақ, фонетика-мағыналық контаминация, яғни бір-біріне жақын келген мағыналас лексемалардың бірігуі мен халық этимологиясының үндесуі жаңа бір сөз тууына әкеп соғады. Мәселен, орыс тілінде шамкать және чавкать етістіктерінің бірігуі нәтижесінде шавкать етістігі – сөзі пайда болды; уважать және обожать сөздерінен убажать пайда болған; преподаватели және педагоги сөздерінен преподагоги пайда болған.

Халық этимологиясы мен паронимдерді де бір-бірімен шатастыруға болмайды. Мәселен, орыс тілінде котироваться мен кодироваться, сбитый мен взбитый дегендер жеке-жеке сөздер. Бұлар – паронимдер. Сондықтан мұндайлар халық этимологиясы құбылысына жатқызылмайды, дұрысы, паронимдерді халық этимологиясымен шатастыруға болмайды.

Әдетте, халық этимологиясына жатқызылатын сөздер бір сөзді екінші бір сөзге ұқсату-үндестіруден пайда болады; ондайда ол сөздердің формалдық ұқсастығы да басымдық етеді. Мәселен, керосин – карасин (қазақша кәрәсін) сөздерін дауыстылардың буын аралық ассимиляциясы деуге де болады, карась сөзіне ұқсатудан пайда болған деп карауға да болады.

Сондай-ақ, кретон (французша cretonne – қалың макта, мата) орыс диалектінде – Харитон, динамит – демит, Леонид – Левонид, Радион – Радивон, паук – павко, паква, павел түріне өзгертіліп, халық этимологиясы принциптері бойынша жасалған.

Әдетте, халық этимологиясы қатарына жатқызылатын сөздер бойында, негізінен, басты-басты үш түрлі ерекшеліктің кем дегенде бірі табылуға тиіс. Ол ерекшеліктер мыналар: біріншіден, сөз белгілі бір дәрежеде фонетикалық өзгеріске ұшыраған болуға тиіс; екіншіден, сөздің семантикасы айтушының (қолданушының) өз ұғымы мен тілінің ерекшелігіне бірсыдырғы: сәйкестендірілген

болуға тиіс; үшіншіден, ол сөзді қолданушының сол сөзді дәл солай айтуының өзіндік дәлелдемесі (мотивация) болуға тиіс.

Мәселен, жоғарыда келтірілген экскаватор – іске батыр, лесс – үлес, осоавиахим – Асаубай әкім, пиджак – спинджак сөздеріне қайта бір оралайық: біріншіден, экскаватор терминінің дыбыстық құрамы іске батыр түріне ауысып, фонетикалық өзгеріске ұшыраған; былайша айтқанда, сөздің сыртқы формасы «қазақыландырылған»; екіншіден, экскаватор терминінің бастапқы семантикасы негізінен сақталына отырып, осыған қосалқы, үстеме мағына жапсырылған, былайша айтқанда, сөз семантикасы «ұлттық ұғымға жақындатылған»; үшіншіден экскаваторды «іске батыр» түрінде қолдану дәлелдемесі: экскаватор – күшті техника, ол тындырмайтын жұмыс жоқ, былайша айтқанда, «алып та жығады, шалып та жығады» сияқты түсініктерді бадырайта түсу. «Үлес», «Асаубай әкім», «спинджак» халық этимологияларының жасалу амалдары мен дәлелдемесі де осы тәріздес.

Тіл-тілде халық этимологиясы кірме сөздерде, диалектизмдерде, ауызекі сөйлеу тілінде, ономастика мен топонимика салаларында, балалар лексиконында көбірек кездеседі. Халық этимологиясының экспрессивті-эмоционалды және стилистикалық ерекшеліктері басым болады; халық этимологиясы ұлттық, халықтық реалилерге аса бай келеді; халық ауыз әдебиеті үлгілерімен астасып, қабысып жатады; адамның ой-өрісі, ақыл-парасаты жақтарын да қамти отырады; әзіл-оспақ, юмор-сатираға, сөз тапқырлық пен дәлдікке толы болады.

I. Белгілі бір кірме сөздер мағынасын кейде әдейі бұрмалап, кейде әдейі өзіндік мән-мағына берушілік тіл-тілде халық этимологиясын туғызады. Сондай-ақ, тіл-тілде кірме сөздер мағынасын алғашында жете түсінбеушіліктен, оның этимонын басқаша, бірақ соған дыбыстық ұқсастығы бар сөздермен алмастырушылық та халық этимологиясына жатады.

Мәселен, **ростбиф** – ағылшынның roast beef (куырылған ет) деген сөзі. Ауызекі тілде халық мұны розбив деп атайды; оның себебі: бұл сөз орыстың разбить дегенінен шыққан деп түсінеді.

Сондай-ақ, орысша верстак немістің Werkstatt сөзінен алынған. Кейбіреулер оны верстать, разверстать дегенмен бірдей деп ойлады. Ал плутократия – гректің байлық (плутос) деген сөзі; қазірде плутократия – капитал үстемдігі дегенді білдіреді. Бірақ оның қайдан, қандай мағынадан шыққанын білмеген адам бұл сөзді орыстың плут (алдамшы, өтірікші, мұттайым, жылпос, алаяқ) сөзімен төркіндес деп ойлап, осы мағынада түсінуі мүмкін. Сол сияқты палисадник – латынның palus (столб, столб-садик) мағыналы сөзі; оның этимонын білмегендер бұл сөз полусадик – жартылай кішкентай бақ дегеннен шыққан немесе кішкентай бақ деп ұғады.

Кірме сөздер мен ағауларға бұрма түсінік беріп, нобайлап айту қазақ ауызекі сөйлеу тілінде де кездеседі және ондайлар көркем әдебиетке де еніп кеткен: – Ойдойт дерсің, бізден де демеугөк шықты ма? – деп, Жұмабай мырсылдап тағы күлкіге басты... Қыстау күзетіп, балық сатуды кәсіп қылған Пуркепи дейтін орыс та көшіп келді (Б.Майлин). Жаудырса зомды әуеден, жауынан қорқып бұқпаған (Жамбыл). Әкулай келіп, тағы да тастабактай қағыстырса, шынымызды айтқызады, – деп, ең жақын тұрған қауіптерін айтты. Қазынадан ол өгіз, алты ат, бес бірішкі, екі тілді үш соқа берді. Бенке, сенке, реске деген машиналарымыз және толып жатыр (Ғ.Мүсірепов). Жиын Семей оязының бар қазақ болыстарынан жиылған «Шербешнай сияз» деп аталады (М. Әуезов).

Бұл сөйлемдердегі демеугөк – демагог; Пуркепи – Прокопий; Әкелай – Иван Акула; бірішкі – бричка (арба); бенке – веялка; сенке – сеялка; реске – резка; шербешнай сияз – чрезвычайный съезд. Сондай-ақ, ертеректе орысша нашар білетін қазақтар мұжық (мужик, мужчина), мақан (мясо), бараншік (сын, сынок), мәтүшке, маржа (матушка, Мария т.б.) деген түрде айта берген.

Кірме сөздер мен әсіресе бөтен халық өкілінің ат-есімі ғана емес, қазақтың төл сөзінің өзі де белгілі бір қолданыстарда халық этимологиясы болып шығуы мүмкін. Мәселен, – Бармайды, – делі Қалтөре. – Қарқаралық жағдайды тыңдап отыр. Одан кейін оп-пері болады, оп-пері! (Байғұтов – Болатова материалынан).

Мұндағы халық этимологиясы халықаралық деу орнына – топоним Қарқараны қолдану арқылы, опера орнына опері деп қазақшалау нәтижесінде жасалып отыр.

II. Ертерек кездерде орыстар ауызекі сөйлеу тілінде кооперативті – куператив, капиталды – копитал деп қолдана беретін. Ондағы дәлелі (мотиві) мен өзінше беретін ұғымы: купиративтен бірдеме сатып алуға (купить можно) болады; ал копитал дейтіні – ақша жинауға (копить деньги) болады деп ойлайтыны. Ондай адамдар бұл сөздердің ғылыми этимологиясын білмегендіктен, олардың мағыналарын өзінше топшылаған. Шындығында, кооператив – латынның *opus, operis (ic)* және *cooperare* (бірлесіп істеу, қызмет ету) сөздеріне, ал капитал – *capitis* (бас), *capitalis* (негізгі) сөздерінен шыққан.

III. Халық этимологиясы кейде сөзге ирониялық сипат береді: соған орай, сөзді әдейі, көне-көріне бұрмалап қолданушылық та кездеседі: фельетон – клеветон; микроскоп – мелкоскоп; бульвар – гульбар; поликлиника – полуклиника; серьезный – сурьезный; губернантка – губернянка; молоток – колоток; лопатка – копатка т.б.

Мұндай құбылыстар жас балалар тілінде (лексиконында) де бар. Мәселен, тілі орысша шыққан қазақ баласынан балмұздақты неге жей бересің деп сұрағанда, аузыңа салсаң болды, тез тайып кетеді деп жауап бергеніне тандануға болмайды. Өйткені ол бала орысша быстро растаит дегенді қазақшаға дәлме-дәл аударып тұр.

IV. Халық этимологиясының ономастика саласындағы көріністері. Халық этимологиясының экспрессивті-стилистикалық қызметі айырықша. Олар кірме кісі аттарын қазақ тілі дыбыстық заңдары мен қазақ ұғымына жақындату әрі шығарма геройының әсіресе жағымсыз іс-әрекетін бадырайта түсу үшін де көбірек қолданылады. Ондайда халық этимологиясы сөздерге ирониялық, сарказмдік сипат, кейде портреттік пішін, геройлардың кәсіби және қызмет бабына байланысты қылықтарына өзіндік баға-сипаттама, астар береді. Көп жағдайда белгілі бір термин немесе сөз бен сөз тіркесі оны қабылдаушы – қолданушы өзіне таныс сөзімен түсіндіріледі, өзінің білім дәрежесі деңгейінде ұғындырылады.

Мәселен, Шыңыс Айтматов «Жан пида» романының геройының аты – Бостон. Америкада Бостон деген қалада бар. Бұл екі сөз – бұл жерде бір-бірімен омоним. Ал оны, Бостон деген есімді атаған адамды екінші біреу Америка қаласын, яғни американ салт-сана, дәстүр-саясатын дәріптейді деп айыптағысы келеді. Шындығында, бұл омонимдер – нағыз халық этимологиясынша түсіндіру, сәйкестеу принципі бойынша жасалғандар. Ал қарастыра келгенде, қырғызша бостон – сұр тон деген сөз. Сондықтан оны кісі атымен де, қала атымен де шатастыруға болмайды.

Орысша генерал сөзінің қазақша жандарал, жанарал, жаналар болып өзгеруі: – сөздің дыбыс құрамының халық тілі заңын бағындырылуы әрі халықтың бұл атауға деген өз ұғым-бағасын қоса түсу салдары.

Пресонаж-кейіпкердің ішкі-тысқы ерекшеліктері мен көзгетүсернегізгі белгілері – халық этимологиясын жасаудың бір жолы. Мәселен, Сәкен Жүнісовтің бір геройы Остапты қазақтар **Ұстап** деп атайды; Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен терінде» Селиванов фамилиясы қазақша Сілейбанов түрінде аталады. Екі ат-есімнің екеуінің де «қазақылану» дәлелдемесі – алғашқының әкіреңдеп, әркімді бір ұстап, азаптап, жәбірлеуі болса, соңғысы сілейту (сілейтіп ұру) мағынасына ие болудан.

Сондай-ақ, қазақтар революциядан бұрынғы кезде орыстардың қанаушы, езуші тобының аттарын қызмет бабы мен профессионалдық белгілеріне қарай түрлетіп, халық этимологиясына айналдырған: Сойкин – Сойқан; Борис – Барыс; Обручев (ояз) – Обырыш (озбыр – қазақша жемқор деген мағынада); Федор – Шодыр (тентек, ұрдажық деген мағынада); Тевкелев – Теуіпкел; Александр – Әлексалды; Коновалов – Қанабал (қанаушы); Карбышев – Қарапұшық; Карательный отряд (жазалаушы отряд) – Кәрі қылыш; Сибирь – Сімір т.б.

Жоғарыда, айтылған пікірімізді дәлелдеу мақсатымен бірер мысал келтіре кетейік: 1. – Шодырың (Федор дегені) балық керек деп шолтандап жүр... Мінезіне қарай ел арасында «тентек Шодыр» атаған кісі (Ә. Нұрпейісов). 2. – Бұл указды 1731 жылы А. И. Тевкелев әкеліп тапсырды. Қазақ жерінде Тевкелевті «Теуіпкел» атап кеткен.

– Жарайды, Теуіпкелдің келе жатқанын естідік. Ол неге келе жатыр екен?

Қайсымызды теуіп кетпек (Есенберлин). 3. Ақанның сазайын тартқызған Қанабал мен ел әкімдері екен (Жүнісов). 4. Әлгі ақ көз Жебірейлі мен Әлексалдысы көзге түспеді ме? (Есенберлин). 5. Сендерге не болды? Қаленді Сімірге (Сибирь дегені) айдатсам қайтеді деп отырмын, – деді Құдайменді шытынап (Нұрпейісов).

Ономастикаға байланысты халық этимологиясы орыс тілінде де айтарлықтай. Мәселен, Қобыш фамилиясынан – Қабан, Кабанчик, Кабануха антропинимдері, Васильевтен – Сельд Иваси, Маслоковтан – Масло, Маслак, Масалыга, Маслик, Садриевтен – сарделька, сосиска, Бородиннан – Борода аттары пайда болған.

V. Халық этимологиясының пайда болуының енді бір жолы – сөз ассоциацияларының логика-фонетикалық сипатқа ие болуы. Мұндайда да сөзге экспрессивті астармін беріледі. Мысалдар: – Сен христианынды айтасың. Мұнда хуторлардан келген неміс баптистері де бар, – деп мұжық күлді.

– Мә, саған! Баптас дегені де бар ма еді тағы? – деп, оған Ыбырай қосыла күлді (С.Жүнісов).

Мұндағы дәлелдеме: баптас - «баптау» етістігінен шыққан деп топшылау.

Әзіл-оспақ ретінде қолданылған кейбір сөздер халық этимологиясымен ұласып жатады. Мәселен, параллелограмм термині параллель және грамм сөздерінен құралған болар деп ұғынылады; қазақша мендуана сөзі мен – дуана (орысша «ведьма»), ашқарак – аш және қарак (қаракшы сөзімен төркіндес деп ұққандықтан) сөздерінен таралған деп түсіндіріледі.

Сондай-ақ, «Әй, осыны тостағанмен ішейікші. Тостаған деген сөздің өзі «тост», «тост айту»-дан пайда болған ғой. Сосын тосты айтып-айтып ыстықтаған кезде ыстақандап ішеміз» (ауызекі сөйлеу тілі). Бұл тексте тостаған таза қазақ сөзі екеніне қарамастан, тостан, стакан – ыстықтан шыққан екен деп топшыланады. Дәлелдемесі жаңсақ. Бірақ, солай бола тұра, сөздер мағынасы халық этимологиясы принциптері бойынша қолданылып та, түсіндіріліп те отыр.

VI. Халық этимологиясының топонимикасы саласындағы көріністері. Қазақта ономаларды жер-су аттарын әркім өзінше топшылап, мұғдарлап, тұспалдап, түсіндірушілік бар. Ондай түсініктеменің кейбірі – дұрыс, кейбірі шындығында да нобайлау, тұспалдау болуы, ал енді бірі ғылыми этимологиямен қабысып жатуы да мүмкін.

Мәселен, С.Мұқановтың «Мөлдір махаббатында» Қостанай қаласы атының шығуы былайша түсіндіріледі: «Қайрақбай екеуімізге «Қостанай» аталатын себебі: Қыпшақта Қанғожа, Балғожа дейтін атақты адамдар болған. Солардың шешесі Қостанай деген кемпірдің қалаға түскен жерде үлкендігі обадай зираты бар. Қалаға соның атын қоя салған. Қостанай егіз туса керек. Сондықтан әке-шешесі: «Қостанай», яғни «екі ай бірдей туды» деп, алғаш туған қыздың атын «Қостанай» қойса керек.

Қазақ халқы атының этимоны жайында пікір, талас, жорамал өте көп. Кейбіреулер қазақ сөзін қазақ – кашак – кезбек сөздерімен байланысты қарауға тырысады: Қашағы – Дон қазақтары; Кезбегі – Казбек; Қазақ – қайсақ дегендегі қайсақ – парсы тілінде патшаның сақтары, жасауылы деген сөзі; Қапсақ – Қап тауының сақтары, Кавказдан ауған жұрт деген сөз; Ақсақа – Қарасақа – Құбасақа – Бауырсақа дегендегі Қарасақасы – қазіргі якуттар; Бауырсақа – тұрандықтар; егіншілікпен айналысқан халық; Ақсақасы – Темір (Әмір Темір, ақсақ Темір) әулеті; Сахи сөзі – тақуа, шөп адамы, дала философиясы деген сөз. Будди діні негізін қалаған Сақия Муни – осы даланың перзенті деседі. Ал қазақ, қаздай ақ – көшпелі жұрт, тіркесіп, тізіліп көшетін халық дегенге келеді. Қазақ сөзінің осындай мағынасын Абай да тұспалдап жасаған.

Топонимдер – реалийге толы құбылыс. Ұлттық, халықтық сипат топонимдерден айқын көрінеді. Былайша айтқанда, олар анадайдан «мен мұңдалап» тұрады. Ондайда топонимдер лексикаланады: Бестоғай, Шешенбай, Ақтам, Арланқойған, Асубайқарақшы, Найманқашқан, Шалсүрінген, Тақайқазған, Құланқырған, Қызтуған, Кемпірөлген, Қарасай т.б.

Көптеген топонимнің шығу жайы халық аңызы арқылы түсіндіріледі: Моншақты, Баянтау, Таракты, Домбыралы,

Қарқаралы, Оқжетпес, Барсакелмес, Жұмбақтас, Сабындыкөл, Жамантау, Ерқатын, Арықбалық т.б.

Халық этимологиясы **Шажағай** атты кішкентай өзен атын Шажы ағай сөздерінен шыққан деп түсіндіріледі. Шындығында, түркіше чажа – найзағай, ал қай – кішірейткен жұрнақ.

Қарағанды қаласы маңында Ялта атты елді мекен бар. Мұның Қырымдағы Ялтаға ешбір қатысы жоқ. Шынтуайтына келгенде, бұл қазақтың алты үй деген сөз тіркесінен шыққан топоним. Бұл тіркес алтуй түрінде айтыла келе, орыстар үшін **Ялта** болып шыға келген.

Атбасар топонимі ат – басар сөзінен шыққан деп түсіндіріледі. Шындығында, бұл жер о баста ат базар болуы да ықтимал. Базар мен басар омоним ретінде ұғынылуы да мүмкін. Көп жағдайда халық этимологиясы «автор еркіне» байланысты болып келеді. Былайынша айтқанда, автор: «Пәлен сөздің түпкі төркіні пәлен екен» дей салуға бар. Ал бұл, сайып келгенде, кейбір сөздерді халық этимологиясынша түсініп- түсіндіруге әкеп соғады.

Жамбыл облысында Аса, Талас атты елді мекен, өзен бар. Ғылыми тұрғыдан қарағанда, ас-су, өзен деген сөз; тал – ағаш тұқымдас өсімдік. Ал аңыз бойынша, аса таяқты жерге бойлата тығып жібергенде, астынан су ытқып шығыпты; содан алдымен бұлақ пайда болыпты-мыс; келе-келе өзенге айналыпты. Халық этимологиясы бойынша, Аса топонимі осылайша пайда болған. Ал Талас топонимнің Тал және ас – тал суы, тал өзені дегендерден шыққаны күдік туғызбасқа керек.

Қатынкамал топонимнің шығуын аңыз былайша түсіндіреді: жаудан қорғану, балаларын аман сақтап қалу үшін қамалды, бекіністі жасаған өңкей әйелдер екен.

Ал **Қатынақ** топонимі **қатын** сөзі мен ақ жұрнағы қосындысынан шыққаны қиындық туғызбайды.

Шу қаласы, Шу өзені дегендегі топоним Шу, кейбір ғалымдарша, Қытай – Тибеттің шу, чу –су, өзен сөзінен шыққан. Ал шындығында ертедегі қазақтар бұл өзенді Суяб, Чуяб деп атапты. Шелек топонимі – чел (жел) және ек жұрнағы қосындысынан (желді – ден) шыққан.

Қазақтың кейбір топонимдерін орыстар да өз тілі нормасына сәйкестендіріп алған. Мәселен, Саратов – сары

тау, Кокчетав – көкше тау, Калагир – құла айғыр (саврасый, жеребенек), Карагино – кара егін (черный посев), Кандагач – қанды ағаш (кровоавое дерево), Боровое – Бурабай т.б.

Топонимдердің шығуын халық этимологиясы принципі бойынша түсіндіру орыс тілінде де жиі ұшырасады: Архангельск облысында Шеговары деген жер бар. Аңызға карағанда, бұл жерде І Петр аялдаған екен. Аспазхохол І Петрден: «Шеуо варыти?» - Не тамақ істейін? – деп сұраптымыс. Содан бері бұл жер Шеговары атанып кетіпті.

Аңызға карағанда, сол Архангельск облысындағы Няндомы қаласының аты Няндомы есімді жігітке байланысты шыққан көрінеді: сол жерге ең бірінші болып Няндомы үй («дом») салған екен де, жер аты Няндомы аталып кетіпті. Тағы да сол облыстағы Шалакуша деревнясы алғашында шалашта (күркеде) тұрған Куш деген адам атымен аталған. Мұндай мысалдар өте көп.

Топонимдер, негізінен экстралингвистикалық факторларға, дәлірек айтқанда, тарихи оқиғаға, мәдени параллельдерге, тұрмыстық құбылыстарға т.б. байланысты туады. Мұндай ерекшеліктер топонимдердің құрылымдық жақтарына әсер етеді.

VII. Халық этимологиясының балалар тіліндегі көріністері. Әдетте, зерттеушілер балалар тілінің түрлі салада дамитынына назар аударады: бала тілінің фонетикалық жақтан дамуы; бала тілінің грамматикалық құрылымы жағынан дамуы; бала тілінің семантикалық жақтан дамуы. Бала тілі творчестволық сипатқа толы болады. Бала тілінің творчестволық сипаты ең алдымен семантикалық деңгейден айқын көрінеді. Бала естігенін қайталап қана қоймайды, мүлдем жаңа құбылыс ашуға, жаны құмар келеді.

Мәселен, шешесінен гастрит, радикулит, холецистит сияқты ауру атын естіген бала: – бұлардың бәрі иттің ауруы ма? деп сұрайды.

Балалар тілінің экспрессивті-эмоционалды, көркемдегіш, бейнелесуіш мәні айырықша. Мәселен, балалар норканы – норамен (үңгір), раковинаны – ракпен (раковь – қабыршақ) байланыстырады. Мұндай қолданыстар – сөз мағынасын алмастырудың метонимия түрі.

Бала тілінде антонимдер көбірек қолданылады: ірі-қара және кішкентай қара мал; қыста сыйлықты Аяз- ата, жазда Ыстық ата береді: ашық сабақ – жабық сабақ; қара су емес, ақ су (не черная вода, а белая вода) т.б.

Балалар тұрақты тізбектер – фразеологиялық единицалар құрамындағы сөздер мағынасын тура, номинативті мағынада түсінеді және өздері де солай қолданады: «Тіліңнен айналайын, – деген әжесіне бала: – Әже, тілімнен қалай айналасың, аузыма сыймайсың ғой, – деп жауап береді.

МАЗМҰНЫ

Тілдің лексика жүйесі мен құрамы.....	3
§ 1. Лексикологияның негізгі объектісі – сөз.....	7
§ 2. Лексиканың қорлану жолдары.....	13
§ 3. Тілдің актив және пассив лексикасы жөнінде.....	27
§ 4. Тілдің стильдік қабаттарына байланысты лексика.....	46
Семасиология.....	51
§ 5. Полисемия.....	52
§ 6. Сөз мағынасының кеңеюі, тарылуы.....	54
§ 7. Сөз мағынасын ауыстырып қолдану жолдары мен түрлері.....	60
§ 8. Омонимдер және олардың түрлері.....	81
§ 9. Фразеология және фразеологиялық единицалар.....	97
Этимология.....	102
§ 10. Ғылыми этимология.....	103
§ 11. Халық этимологиясы.....	114

Әмеди ХАСЕНОВ

ТІЛ БІЛІМІ

Редакторы *Жанғали Хасенов*
Техникалық редакторы *Ерлібай Қадырбай*
Компьютерде терген және корректоры *Марал Сахиева*

ИБ № 97

Теруге берілген күні 20.10.2007 ж. Басуға қол қойылған күні 25. 11.2007 ж. Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$ Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “Times New Roman. Офсеттік басылыс.
Есептік баспа табағы 8. Таралымы 2000 дана.
Тапсырыс № 1153

“Ер-Дәулет” ақпарат агенттігі” ЖШС.

Астана қ., 9-мамыр көшесі, 24/36. тел: факс - 38-43-43.

ISBN 9965-436-43-6



Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
“Атамұра корпорациясы” ЖШС-нің Полиграфкомбинатында басылды.
050002, Алматы қ., Мақатаев к., 41.